

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie

<https://hdl.handle.net/1874/433886>

GOD EN DE MAMMON IN CRISISTIJD

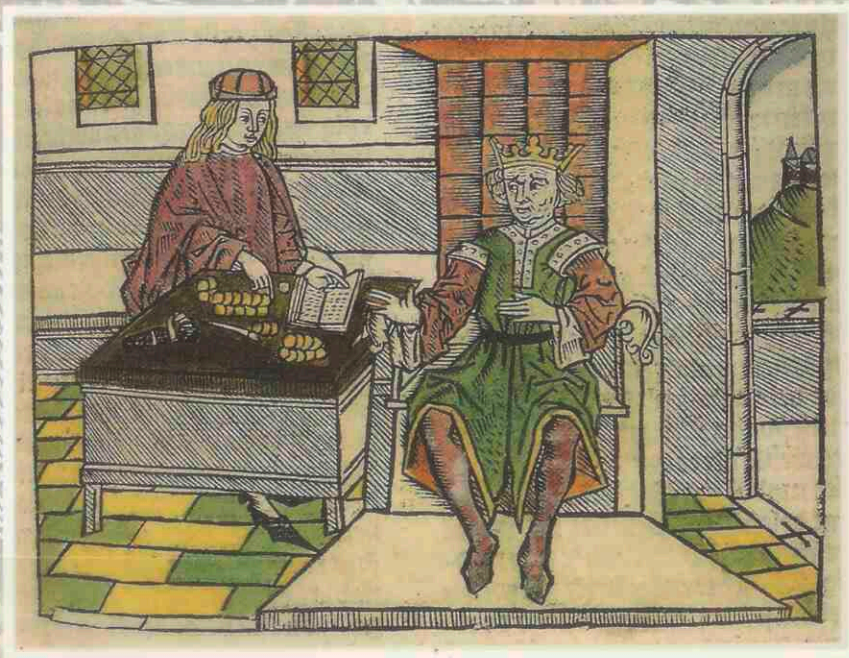
Niet bij markt alleen zult gij leven

**Vierde Quasimodolezing
24 april 2010**

door Roelf Haan

Met bijdragen van Gert van Maanen en Dick Schoon

onder redactie van Dick Schoon en Lidwien van Buuren

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, afl. 47

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3904 5665

rsfoort/Sliedrecht 2011

MERWEBOEK

GOD EN DE MAMMON IN CRISISTIJD

Niet bij markt alleen zult gij leven

Vierde Quasimodolezing

24 april 2010

door Roelf Haan

Met bijdragen van Gert van Maanen en Dick Schoon

onder redactie van Dick Schoon en Lidwien van Buuren

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, afl. 47

Amersfoort/Sliedrecht 2011

MERWEBOEK

**Universiteitsbibliotheek
Utrecht**

Afbeelding omslag:

De onrechtvaardige rentmeester (Luc. 16,1-15).

Houtsnede uit 'Dat boec vanden leven ons heren Jhesu Christi', Antwerpen of Zwolle, tussen 1488 en 1503. Museum Catharijneconvent.

Uitgeverij Merweboek
Postbus 217, NL-3360 AE Sliedrecht

(Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie; nr. 47)

ISBN 978-90-5787-154-2

© 2011 Stichting Oud-Katholiek Seminarie, Amersfoort

All rights reserved. No parts of this publication may be produced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

The "Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie" is published under the responsibility of the staff and members of the Board of Administrators of the Old Catholic Seminary.

Inhoud

Inleiding	
<i>Frank de Haart</i>	5
God en de mammon in crisistijd	
<i>Roelf Haan</i>	9
Niet bij markt alleen zult gij – en zullen de anderen – leven	41
<i>Gert van Maanen</i>	
Economie en de oud-katholieke traditie	
<i>Dick Schoon</i>	61
Over de auteurs	66

‘Is geld een afgod? Dat is te makkelijk. Geld heb je gewoon nodig. Maar ons geldsysteem is wel een soort afgod geworden en dat systeem is in feite erg instabiel. Tussen 1970 en 2007 zijn er al 124 bankencrisis geweest. Geld komt in de wereld via het krediet van de banken en moet betaald worden met rente. We zijn bijna allemaal debiteuren geworden. Die rente dwingt ons tot groei. Onze economische orde is irrationeel en zit vol taboes, die bijna religieuze taboes zijn. Politici en bankiers roepen ons op om het systeem te vertrouwen, maar we kunnen het beter eerst analyseren. Want eigenlijk leven we op een economische vulkaan. De bubbel die er was, is niet leeggelopen; die is opnieuw opgepompt door het geld dat overheden erin hebben gestopt. Maar bij een crisis zoals we nu beleven, is er altijd nog ongelooflijk veel dat gewoon kan blijven doorgaan. Meer dan de helft van alle arbeid is onbetaalde arbeid. En er zijn altijd nog mensen met arbeidskracht aan de ene kant en mensen met behoeften aan de andere kant. We moeten terug naar de wederkerigheid van onderlinge dienstverlening. In de markt is het *do ut des*, ‘ik geef opdat jij geeft’ en daarna hebben we niks meer met elkaar te maken. Maar het kan ook worden *do et des*: ‘ik geef en jij geeft’. Een goede bankier denkt niet alleen aan zijn eigen belang, maar ook aan dat van zijn klanten. Daar raakt economie aan theologie.’

Roelf Haan

Inleiding

Frank de Haart

De vierde Quasimodolezing, op 24 april 2009 in de Gertrudiskapel te Utrecht, gaat over de macht van het geld. Ik weet niet of de organisatie van deze lezingen dit thema ook met het oog op de actualiteit van onze kerk heeft uitgekozen. Een week eerder waren wij als oud-katholieke Synode bijeen om te zoeken naar € 200.000. Dat is het bedrag, dat we tekortkwamen op de begroting van de landelijke kerk; op een begroting van 1,6 miljoen mag dat wel een fors bedrag heten. De Synode ging akkoord met een voorstel van het Collegiaal Bestuur om een deel te bezuinigen, maar ook om een fors beroep te doen op een verruiming van de offervaardigheid van parochianen. Aan de parochies wordt nu gevraagd tweederde van het tekort méér op te brengen.

In deze vierde Quasimodolezing wordt, zoals gebruikelijk in twee beschouwingen, de waarde van het geld in een bredere context geplaatst. Hoewel twee ton misschien veel geld is voor een kleine kerk als de onze, is het bedrag ook te relativiseren. Het is iets meer dan een jaarsalaris volgens de Balkenendenorm, terwijl wij in de kerk dan praten over drie volledige pastoorsplaatsen. Het is ook minder dan de kosten van een externe consultant, zoals ik die regelmatig beroepsmatig contracteer. Zo ziet u, dat alles zijn perspectief heeft. Zo'n perspectief wordt ons in deze vierde Quasimodolezing geschetst door dr. Roelf Haan en mr. Gert van Maanen.

Roelf Haan is een bevlogen Zuid-Amerikaganger, die al een groot aantal jaren doceert aan verscheidende universiteiten op dat continent en dan met name in Argentinië. Eind vorige eeuw was hij twaalf jaar algemeen directeur van de IKON en tevens voorzitter van het Comité Nationaal Geschenk bij het huwelijk van Prins Willem Alexander en Máxima Zorreguieta. Zijn bevoegdheid voor de noden van de Derde Wereld komt tot uitdrukking in zijn voorzitterschap van Solidaridad. Hij is ook voorzitter van de Dom Hélder Câmara-leerstoel aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. En als hij nog tijd over heeft, beklimt hij het preekgestoelte. Hij hield de eerste voordracht.

De tweede spreker, Gert van Maanen, hield zich al gedurende zijn actieve loopbaan bij de ING Bank bezig met ontwikkelingsorganisaties. Zo werd hij onder meer bestuurder bij OIKOS en is hij in de jaren negentig actief geworden bij Oikocredit. Hij heeft de wereld dus van twee kanten gezien: van de zeer zakelijke en misschien harde kant vanuit de ING Bank en van de meer menselijke kant in het verstrekken van microkredieten aan kleine ondernemers wereldwijd. Ik ben benieuwd welke relativering Gert van Maanen geeft aan deze ervaringen en aan de ideeën van Roelf Haan.

‘Vrijwel iedereen vindt geld belangrijk, maar vrijwel niemand snapt hoe het ontstaat. Ons geldsysteem valt met gewoon verstand ook niet meer te begrijpen. Geld is feitelijk een illusie, het wordt uit het niets gecreëerd. Dat gebeurt in de vorm van krediet (lees: schuld). Net als vroeger in de katholieke kerk dragen de meeste mensen nu hun hele leven een schuld met zich mee, waarover boete moet worden gedaan. Dat gebeurt in tegenstelling tot in de kerk alleen niet wekelijks, maar maandelijks in de vorm van rentebetalingen. Om deze rente te kunnen betalen moet steeds meer schuld worden gecreëerd. In dit proces worden bankiers rijker en rijker. Zelfs als de muziek stopt. Overheden (lees: de belastingbetaler) moeten de banken dan veel geld geven, omdat we feitelijk niet meer zonder banken en nieuwe leningen kunnen’.¹

*‘Our liquid modern world is characterized by the transition from a society of producers to a society of consumers, the natural extension of which is the society of perpetual debtors. The ruling idea of the society of consumers is to prevent needs from being satisfied and to create demand; its natural extension is to enable consumers to consume more by borrowing. Debt was transformed into a crucial profit-earning aspect of capitalism in liquid modern times. The present-day ‘credit-crunch’ is not the outcome of the banks’ failure but rather the fruit of their success in transforming the majority of men and women, young and old, into a race of debtors. They got what they were looking for: a society of debtors whose condition of being in debt was made self-perpetuating, with more debts being offered, and more undertaken, as the only way of escaping debts already incurred’.*²

*‘In spite of the sacred promises of nations to reject war for ever more, in spite of the cry of the masses “Never again war!” in the face of all hopes for a better future, I must state the following: If the present monetary system – the interest-driven economy – is maintained I dare to predict even today that it will take not 25 years before we are faced with another even more terrible war. As in former times, attempts will be made to annex foreign territory and for this purpose arms will be manufactured with the justification that this at least provides work for the unemployed. Wild revolutionary movements will form among the discontented masses and the poisonous plant of extreme nationalism will flourish. There will no longer be any mutual understanding between nations and in the end this can only lead to war’.*³

---

¹ Willem Middelkoop (* 1962), *Overleef de kredietcrisis*, Amsterdam 2009, 81-82.

² Zygmunt Bauman (* 1925), *Living on borrowed time. Conversations with Citlali Rovirosa-Madrazo*, Cambridge 2010, omslagtekst.

³ Silvio Gesell (1862-1930), *Zeitung am Mittag*, 1918.

'The future would learn more from the spirit of Gesell than from that of Marx'.⁴

'Besturen is niet alleen de kunst van het mogelijke, maar ook de kunst om mogelijk te maken wat voor onmogelijk wordt gehouden'.⁵

'De God van Jezus Christus kunnen wij niet verkondigen zonder ons reken-schap te geven van de economie'.⁶

---

⁴ John Maynard Keynes (1883-1946), *The general theory of employment, interest and money*, London 1936, 355.

⁵ Herman Tjeenk Willink (* 1942), *Jaarverslag 2009 van de Raad van State*, 45.

⁶ Jung Mo Sung (* 1957), *Teología y economía. Una introducción*, In: *Fe y Pueblo*, La Paz 2005, 25.

GOD EN DE MAMMON IN CRISISTIJD

Roelf Haan

Kritische analyse beter dan ‘vertrouwen’

De titel die voor deze lezing werd gekozen is een erg gebruikelijke. Hij kan ook te gemakkelijk klinken. ‘Mammon’ zou betekenen: ‘geld’ en hoe kunnen we nu een keuze maken tussen God en geld? Zonder geld zouden we het treinkaartje niet hebben kunnen krijgen dat ons hier gebracht heeft. Van bisschop Dirk Jan Schoon heb ik dan ook begrepen dat het vanmiddag over iets anders moet gaan: de ‘diepe crisis van de financiële markten’ enerzijds en het geloof in (de bijbelse) God anderzijds. Het gaat niet meer over dat geld voor het treinkaartje. Van al het officiële geld dat in omloop is, ‘wordt 98% niet gebruikt voor betalingen van goederen en diensten, maar om te speculeren. De gevolgen daarvan zijn instabiele financiële markten, financiële crisissen, armoede en milieu-problemen’.⁷ Zo zijn we dus werkelijk bij de mammon.

Het woord crisis duikt sinds 2008 te pas en te onpas op. Niemand gaf een bevredigende verklaring, met uitzondering van een enkele beleggingsspecialist, zoals de BNR Nieuwsradioman Kees de Kort en een zeldzame andere commentator. Hoezo crisis? Is ons wereldgeldsysteem dan niet permanent in crisis? Tussen 1970 en 2007 zijn er – volgens het Internationaal Monetair Fonds (IMF) – niet minder dan 124 systematische bankencrisis geweest.⁸ De actuele ‘crisis’, die niet alleen een financiële is, kunnen we niet begrijpen los van de fundamentele crisisconditie van dat geldstelsel zelf. Bernard Lietaer (* 1942) heeft aangetoond hoe een monetair systeem altijd rechtstreeks van invloed is op de kwaliteit van het intermenselijke verkeer, op de structuur van de samenleving en op de ecologische systemen.⁹ Lietaer kan het weten: hij was ooit een gevierd

---

⁷ Interview van de Vlaamse minister Kathleen van Brempt met Bernard Lietaer, in: *De Morgen*, 6 oktober 2008, 10.

⁸ J.E. Stiglitz, *Freefall, America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*, New York/Londen 2010, xiv.

⁹ Bernard Lietaer, *The future of money. Creating new wealth, work and a wiser world*, Londen etc. 2001. Er is een Nederlandse editie, die is uitverkocht, maar integraal te downloaden via de weblog van de VPRO bij de documentaire *Waar is de woede?* op www.tegenlicht.nl, uitgezonden op 1 maart 2010. Via de weblog kan worden doorge-

hedgfund-manager, maar hij is ook een kundig betalingsverkeer- en valutaspecialist. Als centrale bankier in België had hij een groot aandeel in de voorbereiding van wat nu de euro is.

Crisis talk houdt ons voor de gek

Er is met die *crisis talk* iets hypocriets aan de hand. De grote Amerikaanse bankiers profiteren juist van de crisis. Het is de financiële vorm van *disaster capitalism*.¹⁰ En wijzelf, zolang wij het nog goed hebben, hebben de neiging economische rampen bijna per definitie naar de toekomst te projecteren. Binnenkort, in de toekomst, raken de grondstoffen op. Maar ze zijn al op, voor een paar miljard mensen op de aarde, die er geen beschikking over hebben! Problemen worden pas aangepakt zodra ze de beleidsmakers zelf treffen, niet eerder. In het verpauperde Manchester van de negentiende eeuw werd er pas waterleiding aangelegd, toen de cholera de huizen van de elite binnenkwam.

De gangbare *crisis talk* houdt ons voornamelijk voor de gek. Bekend is de uitspraak van Henry Ford (1863-1947) ‘dat als gewone mensen ons geldsysteem echt zouden begrijpen er onmiddellijk een revolutie zou uitbreken’.¹¹ In het tv-programma Tegenlicht van 1 maart 2010 wезen de socioloog Manuel Castells (* 1942) en de filosoof Peter Sloterdijk (* 1947) eveneens op deze revolutionaire situatie, die door bijna niemand onderkend wordt en die passief maakt. ‘Crisis’ klinkt geruststellend, namelijk als iets voorbijgaands, maar de Japanse ‘crisis’, in deze modieuze zin van het woord, duurt bijvoorbeeld inmiddels al twintig jaar. Een crisis is er toch om op te lossen en onze monetaire autoriteiten hebben toch slagvaardig gereageerd? Sinds de zeventiende-eeuwse Hollandse tulpenbollen crisis is er altijd gereageerd met de mantra: ‘hieruit moeten we lessen trekken, dit zal nooit meer gebeuren’. Totdat de eerste van de vele volgende crises uitbrak, waarna zich het patroon herhaalde. Na de internetbubbel van het begin van deze eeuw en daarna de Amerikaanse huizenbubbel zijn wij beland in de astronomische *bailout bubble*, dat wil zeggen het redden van privé-kapitaal van banken door publiek geld. Het failliete deel van het bankwezen is wereldwijd geïnjecteerd met honderden miljarden overheidssteun: de kredietluchtbel liep niet leeg, maar is door de overheden weer bijgeblazen, zonder dat de on-

---

klikt naar een aantal publicaties van Lietaer. De documentaire geeft inzicht in de oorzaken van de crisis en oplossingen zoals door Lietaer bepleit.

¹⁰ N. Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, Londen 2007.

¹¹ Geciteerd in: Middelkoop, *Overleef* (*supra*, n. 1), 39.

derliggende posities van de desbetreffende grote banken werkelijk werden gesaneerd en hun beroepsopvatting drastisch aangepast.

Het piramidespel van bankiers beloond

De grootste verhulling, waarin we onze bankiers en politici zouden moeten volgen, is de oproep tot vertrouwen. Dat vertrouwen geldt niet God, maar – inderdaad – de mammon. In Jezus' tijd had dit woord de betekenis van rijkdom, winst, vaak misdadig verkregen winst.¹² Wij worden opgeroepen vertrouwen te hebben in ons winststelsel, dat stilzwijgend wordt gehouden voor het enig denkbare als motor voor 'groei'. Met winst bedoel ik hier niet de winst als bijproduct van verantwoord ondernemen en maatstaf van efficiency, maar de winst als doel. Waar de winst doel is, is de scheidslijn tussen legitieme en criminele economie moeilijk te trekken. Beide voldoen aan het adagium van de winstmaximalisatie; het is maar welke middelen je inzet. De zgn. 'rationeel-economische' mens, die winst ziet als doel van het economisch handelen, maakt vanuit de economische rationaliteit geen scheidslijn tussen crimineel en legitiem.¹³

Het is hoogst bedenkelijk dat in een democratie wordt opgeroepen tot vertrouwen, zowel in de 'leiders' als in een anoniem en niet begrepen economisch en financieel systeem. De Duitse energie-deskundige Hermann Scheer (1944-2010) riep in de tv-uitzending van Tegenlicht op 12 april 2010 op tot het opzeggen van vertrouwen in de grote energiemaatschappijen. Burgers moeten hun eigen energieproducent worden en zich onafhankelijk maken van het systeem. Duitsland is op deze weg al ver gevorderd. In plaats van opgeroepen tot vertrouwen zouden wij moeten worden aangespoord tot analyse. Arnold Heertje (* 1934) heeft met klem gewezen op ons gebrekkige onderwijsniveau, dat ontoereikend is om de economie te begrijpen.¹⁴

---

¹² P. Bonnard, *L'Évangile selon Saint Matthieu*, Neuchâtel 1970², commentaar bij Matteüs 6,24: 'Het boek van Henoeh spreekt veelvuldig over "mammon" als over de wan-zekerheden van deze wereld, tegenover het vertrouwen van Israëls "armen" in hun God.'

¹³ De tegenstelling is niet: crimineel versus legaal; ook wetten kunnen crimineel zijn. De bankiers, de bouw- en andere fraudeurs beroepen zich waar zij kunnen op de 'grenzen van de wet' waar zij binnen gebleven zouden zijn. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw verdwenen op de financiële markten door de afbraak van het wettelijke financiële toezicht die grenzen trouwens eveneens uit het zicht.

¹⁴ A. Heertje, *Echte economie. Een verhandeling over schaarste en welvaart en over het geloof in leermeesters en 'leren'*, Nijmegen 2009¹¹.

De oproep van politici en bankiers tot vertrouwen is misleidend. Het is het vertrouwen dat piramidespelers nodig hebben. Onze economie fungeert in feite als een piramidespel. Midas Dekkers (* 1946) noemde in de uitzending van Een Vandaag op 18 maart 2010 ook de groei van de wereldbevolking een piramidespel, daarmee bedoelend dat het verwekken van teveel kinderen de foute beslissing is, die het proces zal doen stranden. We leven in 'geleende tijd'.¹⁵ We weten wat een piramidespel is. Risico's worden niet bestreden door ze te vermijden, maar door steeds meer geld in te leggen, zodat het risico voortdurend groter wordt. Het rendement wordt aan de inleggers, die er vroeg bij zijn, uitbetaald met de inleg van nieuwe deelnemers. De totale investering rendeert niet, maar holt zichzelf uit. De winst wordt, voor de weinigen die aan het langste eind trekken, behaald op de zeer korte termijn.

Ook nu vullen overheden schulden met schulden aan. Het desastreuze beleid van de banken wordt achteraf met nieuwe schulden gefinancierd en wanbeleid wordt beloond. Verlieslijdende banken keerden op basis van die overheidssteun opnieuw voor tientallen miljarden bonussen uit. Een groep Amerikaanse banken, die \$ 163 miljard aan overheidssteun ontvingen, planden vervolgens dividendbetalingen voor \$ 80 miljard; sommige keerden meer dividend uit dan de ontvangen overheidssteun. Negen door de overheid geredde banken betaalden prompt \$ 33 miljard aan bonussen uit.¹⁶ Als onze schuldeneconomie straks werkelijk klappt, zal die klap dus oneindig veel groter zijn. Mocht die klap uitblijven, wat niet zeer waarschijnlijk is, dan wordt die voor een groot aantal jaren uitgesmeerd over de burgers: de banken, die volgens de marktregels failliet hadden moeten gaan, worden gered met publiek geld, dat de burgers moeten opbrengen. Dit gebeurt niet op basis van de marktprikkel – de logica van het spel waarin wij vertrouwen moesten hebben – , maar het wordt dwingend opgelegd door de enige instantie die daartoe de macht heeft, nl. de overheid. Het publiek betaalt de prijs vooral door de bezuiniging op het maatschappelijk voorzieningen-niveau, dat in een moderne en complexe samenleving essentieel is voor de welvaart. We gaan dus in ieder geval een langdurige periode in van zware lasten voor de samenleving.

---

¹⁵ Bauman, *Living (supra, n. 2)*.

¹⁶ Stiglitz, *Freefall (supra, n. 8)*, 310, n. 27.

Kapitalisme en kerk

De kerk doet het vaak niet beter als het aankomt op het kritisch omgaan met het kapitalisme. Kerken in de Verenigde Staten, vooral Afro-Amerikaanse, bouwden met goedkope hypotheeken in 2003 voor \$ 9 miljard aan nieuwe kerkgebouwen. Toen de rente steeg kwamen zij in de problemen, ook al doordat de waarde van hun onroerend goed en van hun beleggingen was gekelderde, terwijl de werkloos geworden kerkleden geen grote donaties meer kunnen betalen.¹⁷ Een enkele tegenstem is roepende in de woestijn. Toen tijdens de Mexicaanse schulden crisis van de jaren tachtig, die door de hoge rente was veroorzaakt, twee Mexicaanse rooms-katholieken zich formeel tot het Vaticaan richtten om opheldering te vragen over het kerkelijke renteverbod – op grond waarvan zo'n crisis toch onmogelijk had moeten zijn –, kwam er een antwoordbrief van kardinaal Joseph Ratzinger (* 1927), waarin stond dat dit verbod van rente inderdaad nooit was gewijzigd.¹⁸ Waarvan dus acte. Het rooms-katholieke Latijns-Amerika ging door met haar torenhoge, maar door de kerk officieel 'verboden' rentebetalingen op buitenlandse schuld.

Maar, zeggen de protestanten dan, Johannes Calvijn (1509-1564) heeft dit vraagstuk toch opgelost? Hij was toch helemaal niet tegen de rente? Nu, rente was voor hem als vuur. Meer dan eens schrijft hij, dat het beter zou zijn als 'de term rente van de aardbodem zou zijn weggevaagd en dat wij het woord niets eens zouden kennen'. Nu de rente eenmaal bestaat, doen we beter te waken voor ons gemeenschappelijk nut.¹⁹ Niet aan branden dus! Maar, zegt Calvijn, als er met krediet productieve en gezonde investeringen kunnen worden gedaan, dan is rente een modern instrument waartegen geen bezwaar bestaat. De bijbel gaat er niet over. Die roept weliswaar op tot krediet, maar juist als het gaat om renteloos lenen aan de armen. Tegelijk zou het hypocriet zijn om eerlijke en goed werkende ondernemers, die produceren voor de welvaart voor allen, te diskwalificeren omdat zij krediet opnemen of verschaffen tegen rente. Anders zouden zij immers gemakkelijk hun oordeelsvermogen kwijtraken en met slechte praktijken kunnen meegaan. Hiermee hebben we meteen Calvijns oordeel over de huidige crisis. Professor Johan Graafland uit Tilburg heeft er een lezenswaardig en actueel artikel over geschreven.²⁰

¹⁷ *Het Financieele Dagblad* (hierna: *FD*), 2 april 2010.

¹⁸ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 48.

¹⁹ A. Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin*, Geneva 1961, 457.

²⁰ J. Graafland, *Lessen van Calvijn voor na de kredietcrisis. Het principe van de wederkerigheid*. In: *Bank- & Effectenbedrijf* (2010), 42-45.

Ons geldstelsel: hoe het werkt

Het geldstelsel kunnen we dus maar beter begrijpen dan vertrouwen. Als wij willen zoeken naar de betekenis van het evangelie in de wereld, dan zullen we toch eerst in die wereld inzicht moeten hebben. Hoe werkt dat eigenlijk met die banken?

De bank als makelaar in kort en lang geld

Waarom vergoedt de ASN Bank 1% rente over het dagelijkse saldo op uw betaalrekeningen? Dat kunnen banken doen, eenvoudig omdat wij de tegoeden op onze betaalrekeningen gratis aan hen ter beschikking stellen, waarbij wij overigens nog betalen voor ons bankpasje om een deel van de kosten van het betalingsverkeer zelf te dragen. We kunnen zeggen, dat het de enige bank is, die in dit opzicht klantvriendelijk handelt. Ook transparante en eerlijke banken kunnen er natuurlijk wel van afzien, zoals de Triodos Bank doet. Als zij de klant maar duidelijk maken wat er met hun geld gebeurt. Salarisgelden blijven weliswaar minder lang dan spaardeposito's bij de bank staan, maar het publiek haalt niet op de eerste dag na de bijschrijving van het salaris alles van de bank. Dus de banken beschikken over dat geld. Ook al doordat we onze betalingen doen aan rekeninghouders bij diezelfde bank of bij andere banken. Iedere bank ontvangt voortdurend betalingen op zijn rekeningen-courant. Het geld blijft dus circuleren binnen het banksysteem. Het fungeert als een enorm deposito van het publiek als geheel. Dus kan er rente op worden vergoed. Een aantal jaren terug vergoedden ook grote banken op de betaalrekeningen een rente van 1½ of 1%. Later zeiden de banken dat de 'kosten van het betalingsverkeer' hen noodzaakten deze rente weer af te schaffen. De ASN vergoedt dus nog 1%, dankzij het mechanisme van tegoeden die wel liquide zijn, maar die in hun totaliteit voor de bank een permanent krediet van de klanten vertegenwoordigen. Zonder rente hebben de banken gratis de beschikking over dat krediet, dat voor hen voor een deel fungeert als werkkapitaal.

Spaardeposito's zijn voor de bank nog zekerder, en daarom ontvangen we er inderdaad rente over. Dat kan de bank doen, want hij handelt daarmee op de kredietmarkt. Dit geld wordt – naast een groot deel van het gratis geld dat de bank heeft staan op de lopende rekeningen van zijn klanten – doorgeleend aan debiteuren die krediet nodig hebben; zij betalen de bank een – hogere – rente. Dit is het klassieke model van wat we vroeger de (nuts)spaarbank, de handelsbank of de algemene bank

noemden: de *Savings and Loans*. De bank bestrijdt zijn kosten en haalt zijn winst uit het verschil tussen de rente die hij aan spaarders betaalt en de rente die hij van debiteuren, bijvoorbeeld mensen met een hypotheeklening, ontvangt. Hij tovert kort kapitaal om in lang. Dat is, evenals de verzorging van het betalingsverkeer, een nuttige maatschappelijke functie en de bank mag daaraan ook de salarissen voor zijn werknemers verdienen en zijn overige bedrijfskosten bestrijden.

Bankieren was in principe eenvoudig; het was *boring*, weinig opwindend, stabiel. Niks voor de snelle jongens in maatpakken. En dat was juist waarom de mensen hun geld aan die banken toevertrouwen!

De banken maken zelf geld

Dit heet in de economie geldschepping of geldcreatie. Hier wordt het pas echt lucratief. De banken verlenen kredieten in geld dat niemand heeft ingelegd en dat hun geheel niets heeft gekost. Het is *creatio ex nihilo*. De volledige rentebaten vallen dus toe aan de brutowinst. Zo wordt de samenleving voorzien van bijna al het officiële (girale, elektronische) geld dat circuleert. Tijdens de gouden standaard was de maatschappelijke geldvoorraad gedekt door het goud in de kluisen van de centrale banken. De eerste bankbiljetten ooit waren zelfs ontvangstbewijzen voor het deponeren van goud (of zilver) bij de bank. Deze ontvangstbewijzen bleken al spoedig een meer efficiënt betalingsinstrument te zijn dan gouden of zilveren munten of baren. De gelddekking door inwisselbaarheid in goud kon daardoor in de loop van de tijd steeds indirecter en losser worden, om uiteindelijk geheel te verdwijnen. Daarvoor in de plaats kwam het toezicht van de monetaire autoriteiten. Vandaar dat het zo belangrijk is, dat wij falend toezicht en het ontbreken van internationaal toezicht aan de kaak stellen.

Het einde van de dollarstandaard

De allerlaatste band met het goud werd in 1971 doorgesneden door president Richard Nixon (1913-1994), omdat de Verenigde Staten niet meer wilden voldoen aan hun internationaal-statutaire verplichting dollars desgevraagd in goud om te wisselen. De ‘goudwisselstandaard’ – dollars konden tot dan worden gewisseld tegen goud – maakte plaats voor de dollarstandaard. Voor ieder land geldt een betalingsbalansdiscipline: je kunt op den duur in het buitenland niet meer uitgeven dan je verdient. Die spelregel werd door de Verenigde Staten eenvoudig van tafel gevergd. De Verenigde Staten werden spelbreker, omdat zij, als slechte verliezer, het spel niet meer leuk vonden. De mensen wilden de dollar

toch wel, dus waarom zouden we die nog dekken? Sindsdien is de monetaire instabiliteit op wereldniveau ongecontroleerd toegenomen. Er was geen disciplinaire rem meer op de explosieve dollarcreatie. Amerika's enorme militaire uitgaven, importen, investeringen en bedrijfsovernames in het buitenland konden dus de pan uit rijzen. Wij financierden die wel, eenvoudig door dollars aan te houden. De Amerikanen betaalden de wereld met geld dat zij niet hadden hoeven verdienen, maar gewoon konden drukken. De Verenigde Staten waren de bankier van de wereld. Waar deze zogenaamde monetaire financiering op uit kan lopen, zagen we in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. Het leidde tot de Tweede Wereldoorlog. In Zimbabwe bedroeg in 2008 de inflatie 230 miljoen procent.²¹ Dat betekende het einde van de nationale munt en Zimbabwe is overgegaan op de Amerikaanse dollar.

Het was altijd goed gegaan met die bankiersfunctie van de Verenigde Staten, zolang zij ook de crediteur waren van de wereld, dat wil zeggen meer financiële bezittingen dan schulden hadden. Maar met iedere dollar in onze portemonnee financierden wij het Amerikaanse betalingsbalanstekort, zonder dat wij enige voorwaarden konden stellen aan de Amerikaanse bestedingen van dit krediet. Amerika was geen 'maatschappelijk verantwoorde' bank. Sinds veertig jaar zijn de Verenigde Staten bovendien veranderd van schuldeiser in schuldenaar van de wereld. Dit ondermijnt het vertrouwen in de waarde van de dollar. Maar de andere landen, die bij hun centrale banken enorme dollartegoeden aanhielden en nog aanhouden, hadden intussen zelf belang bij het handhaven van het vertrouwen in de dollar en zorgden dat het in stand bleef. Zij zouden immers onmiddellijk zelf de dupe worden van een dollarakoersval, die de waarde van hun dollarbezit ineen zou doen schrompelen.

Op dit moment zien we dat de wereld zich toch langzaam – maar al lange tijd – aan het voorbereiden is op het afscheid van de dollar als internationale reservemunt. Het zal binnenkort het einde betekenen van de Verenigde Staten als economisch wereldimperium, dat gratis zijn eigen geld drukte. Als dit proces zou worden ingehaald door een plotselinge dollarcrisis – die niet ondenkbaar is –, zal de hele wereld zwaar worden getroffen. De positie van de dollar is op langere termijn uiterst fragiel. Zoals ook van het Engelse pond, waarvan nu 175 miljard wordt 'bijgedrukt'. De dollar, waarvan bijvoorbeeld de Chinezen grote hoeveelheden aanhouden, kan niet meer worden ingewisseld in goud,

---

²¹ *Trouw*, 19 april 2010, 9.

maar wel in andere reële activa, met name in buitenlandse bedrijfs-overnames. Om van hun dollars af te komen, is dat dan ook wat de Chinezen nu stelselmatig doen: zij plegen grote investeringen, vooral in de grondstoffenproductie, zoals de mijnbouw.²²

De bank als geldmachine voor eigen gewin

De banken zijn sinds de jaren tachtig voor zichzelf begonnen. Dat wil zeggen: zij hielden zich niet langer bij hun maatschappelijke functie als leverancier van geld en krediet voor nuttige investeringen, het ‘smeermiddel’ voor de reële economie, maar gingen puur voor eigen gewin. Dat is uiteindelijk willens en wetens ten koste gegaan van de reële economie. Zij ontdekten de alchemie van het *money making* eigen stijl. *Money out of money!* Kredietgeld wordt gemaakt uit kredietgeld. Maar dat kunnen banken. Zonder gezonde tegenwaardedekking en zonder nut voor de ‘fysieke’ economie.

De tegenwaarde was een illusie. Het waren vooral de Amerikaanse – maar ook Nederlandse – zogenaamde *sub-prime* hypotheek. Deze hypotheek en de daaraan gekoppelde verzekeringen vormden voor de banken en de talloze tussenpersonen het nieuwe ‘verdienmodel’. Dit was de moderne versie van de Middeleeuwse alchemistische illusie: goud maken uit wat geen goud is. Mensen die hun woonlasten overduidelijk nooit zouden kunnen betalen, werden de prooi van deze agressieve verkooppolitiek (*predatory lending*: roofzuchtige kredietverlening). Deze praktijken werden gelegitimeerd met een beroep op de marktwerking van de financiële sector. Maar een goed werkende markt is uit op zo laag mogelijke transactiekosten. Hier werd de logica van de marktefficiëntie omgekeerd: de transactiekosten waren het doel: zij moesten niet zo laag mogelijk zijn, maar zo hoog mogelijk. Daar zat het ‘verdienmodel’. Deze mensen verdienden niet *op* de markt, maar *aan* de markt en wel door middel van ‘dwang, dwaling en bedrog’ jegens de woningbezitters, wie het volledig ontbrak aan kennis omtrent deze ‘markt’, terwijl *perfect insight* een van de veronderstellingen is in het economisch-theoretische model van de volkomen markt. Hoe hoger de transactiekosten, dat wil zeggen de provisies voor de tussenpersonen en de banken, des te meer succes had het verdienenmodel. In Amerika werd bij iedere rentestijging de hypotheek telkens weer overgesloten; dit betekende opnieuw provisies en in rekening gebrachte kosten. De transactie zelf leidde niet tot een doel (financiering van een woning, het

---

²² Column van W. Middelkoop, in: *Effect*, 22 augustus 2009, 23.

bijeenbrengen van een reële vraag en een reël aanbod), zij was zelf het doel, ongeacht de afloop.

De bankiers begonnen enorme dagwinsten te maken in het doorverpakken en verkopen van dubieus krediet aan andere banken en speculanten. De cliëntverhouding tussen de ontvanger van het hypotheekkrediet en de financier werd doorgesneden en daarmee de zorgplicht. Het was de tijd van de uitvinders van financiële producten, zo ondoorgrondelijk dat de raden van bestuur er zelf niets van begrepen. Snel doorverkopen betekende snel je winst nemen, volgens de snelheid van het financiële piramidespel. *'Banks were gambling with other banks.'*²³

Terwijl de banken – terecht – altijd krediet weigeren aan commerciële bedrijven die niet kredietwaardig zijn (die niet over voldoende vermogen beschikken), pasten zij deze primaire bedrijfseconomische eis niet op zichzelf toe. Zij gedroegen zich tegelijkertijd als 'gewone' commerciële private²⁴ ondernemingen, die op maximale winst uit waren. Hun speculatieve posities op de financiële markten waren ongedekt. Ze zetten in dit casino niet alleen het geld in dat zij zelf creëerden, maar ook het 'reële' geld dat hun door rekeninghouders was toevertrouwd: liquiditeiten en semi-liquiditeiten, zoals spaardeposito's die onmiddellijk van belang zijn voor de reële economie. Zo werd de kredietcrisis van 2007 tot de bankencrisis van 2008 en de systeemcrisis van 2009.

Dit winstbejag voor eigen rekening had niets meer te maken met de financiering van nuttige productieve investeringen ter voorziening in werkelijke economische behoeften. Het maatschappelijk economisch belang was voor de bankiers niet hun referentiekader. Dat was niet de wereld waarin zij werkten. Floris Deckers (* 1950), bestuursvoorzitter van de vermogensbank Van Lanschot bracht het als een van de eersten onder woorden: 'Een bank is geen normaal bedrijf. Dat is wel lange tijd de gedachte geweest. Een rendement van bijvoorbeeld 24% moest kunnen. Dat is onjuist. Banken hebben een maatschappelijke functie'. En: 'Ik ben geconditioneerd om te denken dat mijn belangrijkste referentiekader een groep van ongeveer duizend internationale bankiers is. Dat gaat niet meer op. We moeten ons meer oriënteren op wat in Nederland

---

²³ Stiglitz, *Freefall* (*supra*, n. 8), 10.

²⁴ Ouderen kunnen zich herinneren hoe de AMRO Bank in de jaren zeventig, door de Nederlandse kerken en de Wereldraad van Kerken aangevallen op zijn rechtstreekse financiering van het Zuidafrikaanse apartheidssysteem, zich in paginagrote advertenties verweerde met een verwijzing naar de publieke functie van de bank!

acceptabel is'.²⁵ De president van een Japans *hedge*-fonds zei: 'We bereiken het moment waarop we weer moeten nadenken over de relatie tussen de financiële sector en de klant. Het is een tijd om filosofisch te zijn. Waar doen we dit allemaal voor?'.²⁶

De irrationele inrichting van onze economie

Onze economie wordt aangeduid als markteconomie. Die term is een lege doos. Hij is abstract en werkt voornamelijk verhullend. Bedoelen we de frauduleus tot stand gekomen monopolistische markt van de Mexicaanse telecom-magnaat Carlos Slim (* 1940), volgens de recente Forbes-peiling nu de rijkste man ter wereld, of bedoelen we de eerlijke markten in duurzame tropische producten die zijn geconstrueerd door Solidaridad?²⁷ Beide heten markt. Maar dat betekent dat 'markteconomie' een verhullende en eigenlijk nietszeggende term is. Hij zou een begrip van vrijheid moeten suggereren. In ideologische zin stamt hij uit een voorbije periode, waarin hij diende om zich af te zetten tegen de gemeenschappelijke vijand van het staatsocialisme, dat op dit moment buiten Cuba nergens meer bestaat. China ontwikkelt in een ijzingwekkende vaart een staatskapitalisme.²⁸

De term 'markteconomie' moet geruststellend klinken: de markt staat toch voor vrijheid, hij brengt toch vraag en aanbod in evenwicht en dient daardoor toch optimaal de welvaart? In theorie wel, in de praktijk niet. In Engeland zijn twee miljoen woningzoekenden en staan een miljoen huizen leeg. Vraag en aanbod komen dus helemaal niet bij elkaar.²⁹ Soms ook wel en ook dat kan buitengewoon irrationeel in zijn werk gaan: van bepaalde agrarische producten wordt in Engeland evenveel ge-

²⁵ Interview in: *FD*, 2 december 2008.

²⁶ *FD*, 25 oktober 2008, 6.

²⁷ Zie: www.solidaridad.nl.

²⁸ De verworvenheden van Cuba zijn even groot als de economische distorsies waaronder het land door de ideologische bijziendheid te lijden heeft. Het ontbreken van inkomensongelijkheid door exorbitante rijkdom mag door de kapitalistische bril als achterlijk worden gezien, het is een van de grootste successen van de Cubaanse economie. Dat de verdeling er een van armoede is, kan echter niet alleen om rekening worden geschoven van de Amerikaanse en internationale boycot, maar vooral ook van de machthebbers zelf, die de interne economische en politieke ontwikkeling blokkeren.

²⁹ Economen zullen dit een foute redenering noemen: het gaat om koopkrachtige vraag en die ontbreekt eenvoudig voor die huizen. We kunnen daarom beter zeggen: behoeften en aanbod komen niet bij elkaar. De huizen blijven onbewoond.

ëxporteerd als geïmporteerd. Je zou zeggen: dan kunnen ze die eigen productie beter in eigen huis houden, zonder al die transport- en energiekosten en tussenhandelaars die nodig zijn om hetzelfde tegen hetzelfde te ruilen. Maar de markt fungeert hier dus anders, namelijk irrationeel. Dit zijn zomaar twee ‘doodgewone’ gegevens die aan het publiek doorlopend worden meegedeeld, in dit geval *en passant* op de publieke televisie. Een ander gegeven: volgens een BBC-onderzoek staat slechts 11% van de bevolking in zevenentwintig onderzochte landen achter het kapitalistische systeem.³⁰

Extreme inkomensongelijkheid

De irrationaliteit van het economisch stelsel uit zich vooral in de extreme inkomensongelijkheid die het in versneld tempo creëert. Terwijl nog kort geleden in Noorwegen en Zweden de rijkste 10% zesmaal zoveel verdiende als de armste 10%, was het in de Verenigde Staten maar liefst zestienmaal zoveel.³¹ De topinkomens zijn gestegen ten koste van de midden- en lage inkomens. In Nederland zijn de topinkomens in het bedrijfsleven van zestienmaal modaal in 1983 gestegen tot 44-maal modaal in 2007.³² In de Verenigde Staten waren al in 1980 de salarissen van de *CEO's* (*Chief Executive Officers*) 42-maal zo hoog als het modale inkomen en deze factor was in 1999 opgelopen tot 475.³³ Hier zien we het onmiddellijke effect van het neoliberalisme van deze periode.

Professor Jan Tinbergen (1903-1994) zag ooit als ideaal maximaal verschil (wil er geen contraproductief effect ontstaan) tussen de hoogste inkomens en niet de modale, maar de laagste inkomens, de factor vijf (binnen een bedrijf) of zeven (in het land als geheel). De bescheiden pogingen van Wouter Bos (* 1963) om iets te doen aan de belasting van de topinkomens werden van liberale kant bestreden met het argument, dat de rijken slechts een uiterst klein percentage vormen van de bevolking en dat een hoger belastingtarief voor deze groep dus niets uithaalt. Hier is wel degelijk sprake van de verering van geld in de zin van de mammon. Economisch gezien is de inkomensongelijkheid de belangrijkste oorzaak van de crisis.

Allereerst gaat het argument dat er zo weinig rijken zouden zijn niet meer op. De rijken en superrijken zijn over de hele wereld talrijker

---

³⁰ Tegenlicht, VPRO-tv, 5 maart 2010.

³¹ Cijfers van 2005 uit het *Human Development Report 2007/2008*.

³² *De Volkskrant*, 17 mei 2008.

³³ F. Houtart, *Construir el Poscapitalismo*, Buenos Aires 2006.

èn rijker dan ooit. Progressieve inkomstenbelasting zou dus wel degelijk een aanzienlijk fiscaal effect hebben. De gangbare luie fiscale politiek heft veel te veel indirecte belastingen (zoals de BTW), die worden betaald door rijk en arm beide. Dat werkt regressief uit, dat wil zeggen: de armen betalen, gemeten aan hun inkomen, meer belasting dan de rijken. Een groot deel van deze armen zijn kleine ondernemers.

Wanneer een zorgdirecteur die vijf ton verdient gewoon € 60.000 zou krijgen, kunnen voor het verschil weer tien tot vijftien mensen hun handen aan het bed brengen.³⁴ Onderzoek heeft uitgewezen, dat het argument waarmee de bankdirecteuren hun salarissen vaststellen, namelijk dat de internationale concurrentie daartoe zou dwingen, in de praktijk onjuist is. Voor de topmanagers die hun salaris op deze manier willen verdedigen, kan gelden wat Charles Handy (* 1932) onlangs heeft opgemerkt. Hij is de auteur van een aantal gerenommeerde boeken over management. Handy heeft scherpe kritiek op de extreme inkomensongelijkheid in het bedrijfsleven. *Business* gaat om *people*, niet om cijfermodellen, grafieken en winst. ‘Geen enkele econoom kan een theoretische onderbouwing geven voor de marginale waarde die zogenaamd wordt gecreëerd door de *sky-high* beloningen van *CEO's* en andere topmanagers of *bank traders*. Als wordt gezegd dat zulke hoge salarissen en bonussen nodig zijn om deze mensen aan de onderneming te binden, zodat ze niet naar de concurrent zouden overlopen – het beruchte argument over hoe markten zouden werken –, dan moet het antwoord zijn: “*Let them go, business will continue*”.’ Handy voegt er een opmerking aan toe die regelrecht te maken heeft met ons onderwerp ‘God en de mammon’. ‘Juist het feit dat hun prestaties zo weinig intrinsieke waarde produceren lijkt de verklaring te zijn voor hun extreme hoge beloning: *zij blijken niet te werken vanwege het belang van dat werk, maar voor geld*.’³⁵ Persoonlijke voldoening in bijvoorbeeld de gezondheidszorg of het onderwijs is veel groter, dank zij de zinvolheid van dat werk zelf.³⁶ Tinbergen wilde ‘de bevrediging die een beroep oplevert

---

³⁴ Ik ben overgestapt van Eneco naar Greenchoice, omdat de laatste haar topman honoreert met een salaris niet hoger dan ca. € 60.000. Zo'n overstap is gemakkelijk via de informatietechnologie (internet).

³⁵ Zie ook Peter Blom (* 1956), directievoorzitter van de Triodos Bank, die de Amsterdamse hoogleraar Arnoud Boot (* 1960) citeert: ‘De topmanager is zich als een huur-ling gaan gedragen.’ Interview in: T. Reijngoud, *Het nieuwe bankieren. De duurzame oplossingen van bankier Peter Blom*, Utrecht / Antwerpen 2009, 55.

³⁶ Ch. Handy, Leiderschap is niet te leren. Interview in: *FD*, 7 januari 2010, 7. Mijn cursivering.

uitdrukken in een getal. Dat getal wil hij optellen bij het inkomen en deze som moet voor alle sociale groepen gelijk zijn'.³⁷

De 'markteconomie' heeft een groeioprobleem

Dat een paar miljard mensen niet of nauwelijks over koopkracht beschikt, beperkt in hoge mate de ontwikkelingskansen van de 'markteconomie'. Van het kapitalisme dus ook. De markteconomie heeft een structureel afzet- en dus *winst*probleem. Toch 'moet' de economie 'groeien'. Het kapitalistische denken heeft altijd beweerd dat de groei afhankelijk zou zijn van de concentratie van inkomens bij de rijken. Armen consumeren slechts, maar rijken investeren, luidt het argument. Economen als Gunnar Myrdal (1898-1987) hebben dit terecht bestreden. De rijken hebben in de aanloop naar de crisis vooral geïnvesteerd in de speculatieve financiële luchtbel, die vervolgens uiteengespat is. Maar de meer fundamentele kritiek op de extreme inkomensongelijkheid ligt in het feit, dat productie altijd moet worden afgezet; een gespreide koopkrachtige vraag is daarvoor noodzakelijk – reden waarom Henry Ford zijn arbeiders goed wilde betalen. Recessies komen voort uit onbenutte productiecapaciteit en een gebrek aan koopkrachtige vraag. Terwijl in de jaren vóór de crash de Amerikaanse beleidsmakers zich verlustigden in de toenmalige hoge groeicijfers van de nationale economie, die veroorzaakt werden door het gezwel van de financiële sector, verhulden deze cijfers het fundamentele probleem van de grote en sterk toegenomen inkomensongelijkheid in de Verenigde Staten. Zonder de bubbel zou de totale vraag naar het Amerikaanse product zeer onvoldoende zijn geweest. Joseph Stiglitz (* 1943) wijst als een van de structurele oorzaken aan: *'the growing inequality in the United States and elsewhere around the world, which shifted money from those who would have spent it to those who didn't'*.³⁸

De groei van de economie vindt plaats in de technologisch sterk innoverende markt van de middenklassen,³⁹ hogere middenklassen, de rijken en de superrijken, met uitsluiting van de armsten. The New Economics Foundation (NEF), een Engelse denktank, heeft in 2006 berekend wat het macro-economische groeicijfer betekent, niet voor degenen

---

³⁷ M.E. Witte-Rang, *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. de Lange (1919-2001)*, Zoetermeer 2008, 67.

³⁸ Stiglitz, *Freefall* (*supra*, n. 8), 19.

³⁹ In de VS worden momenteel de middenklassen, die reeds een halve eeuw aan netto inkomensgroei inleveren, thans in grote mate vernietigd. Talrijke commentaren wijzen erop, dat dit land een Derde Wereldland wordt.

die met de boot meevaren, maar voor die er buiten vallen. Hoewel dit criterium uiterst hachelijk is, wordt meestal gezegd: de allerarmsten zijn diegenen die met minder dan \$ 1 per dag moeten rondkomen. Deze groep zou volgens de zogenaamde Millennium Doelstellingen in 2015 tot de helft moeten zijn teruggebracht vergeleken met 1990 en wel via de 'motor van de economische groei'. De denktank heeft echter vastgesteld, dat slechts 0,6% van die groei aan de armsten ten goede komt, waarbij vervolgens de kosten van die groei en de milieu- en klimaatverslechtering onevenredig op diezelfde armen drukken.⁴⁰

Daar er geen ecologische ruimte is voor eeuwigdurende materiële groei op basis van *compound interest*, kan onze 'groei' niet anders dan resulteren in een steeds sterkere concentratie van de inkomens en dus in een steeds wijdere en onoverbrugbare inkomensongelijkheid. Oneindige exponentiële groei (ook een kleine groei die exponentieel is leidt uiteindelijk tot hetzelfde effect) is in de materiële wereld – de reële economie – een onmogelijkheid. Ik herinner me van lang geleden een commentaar op het pauselijke verbod van geboortebeperving: bij de doorgaande exponentiële groei van de wereldbevolking zal de gehele aardkorst binnen een voorspelbare periode in beslag worden genomen door één groot wooncomplex van vele verdiepingen. Lietaer geeft een andere, niet ongeestige illustratie: 'Eén Jozefpenning, belegd tegen 4% samengestelde interest bij de geboorte van Christus zou in 1749 gegroeid zijn tot een goudbal van het gewicht van de aarde. In 1990 zou die verder zijn gegroeid tot 8190 van zulke immense ballen, terwijl het er tegen een rente van 5% 134 miljard zouden zijn.'⁴¹

---

⁴⁰ New Economics Foundation, *Growth isn't working*, Londen 2006. De wereld, aldus de NEF in 2006, beschikt over 11,5 miljard hectares aan productieve ruimte: grasland, akkerland, bossen, visgronden en natte gronden. Er zijn 6,4 miljard wereldbewoners. Dus beschikken we per persoon over 1,8 ha aan 'milieugrond'. Maar een Europeaan gebruikt er 4,7 ha van, een verdubbeling sinds 1961. Daarvan liggen er 2,3 in Europa zelf, hetgeen betekent dat dus meer dan de helft van zijn 'ecologische voetafdruk' buiten Europa terechtkomt. De *footprint* per persoon die de Verenigde Staten drukken op met name de Derde Wereld is tweemaal zo groot. Dit milieubeslag van de rijke landen groeide tussen 1961 en 2001 met 68%; in de arme landen bedroeg deze toename 7%, terwijl dit percentage sinds 1981 zelfs verminderde. In 2001 bedroeg het grondgebruik per persoon in de arme landen 1,5 ha, dat is minder dan het wereldgemiddelde en veel minder dan de in het Zuiden zelf beschikbare gronden, waarvan een groot gedeelte door het Westen wordt geëxploiteerd. China neemt deze beslagleggende rol thans in grote vaart eveneens op zich.

⁴¹ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 53.

Groei als economisch hoofddoel ter discussie

De groei van deze materiële welvaart aan de top van de samenleving zorgt voor de macro-groeicijfers waaraan de politiek behoefte heeft. In een economie die functioneert volgens de logica van het piramidespel is stilstand achteruitgang. Groei moet. Dit verklaart de vlucht, niet alleen in de oorlogsindustrie,⁴² maar recentelijk ook in de luchtbel van de financiële sector. Daar werden de laatste jaren (te) grote winsten geboekt. De grote inkomensongelijkheid in de wereld produceerde een enorm financieel vermogen bij de rijken, dat zij belegden in de financiële sector. Gevolg: gigantische bedragen die ‘door het financiële systeem gaan’.⁴³

De financiële sector werd dus als een zelfstandige groei-component van de nationale economie beschouwd. Dit komt neer op een perversie van de bankfunctie, die maatschappelijk dienstverlenend moet zijn, hetgeen gepaard kan gaan met een ‘normale’ winst. Ook 5% is een winstpercentage. In de Verenigde Staten bedroeg de winst van de financiële sector in 1999 40% van alle bedrijfswinsten.⁴⁴ Tegen 2007 werd in Engeland een punt bereikt waarop de financiële sector 33% uitmaakte van de nationale economie.⁴⁵ Als deze bubbel inzakt, is de schade des te groter. Oost-Azië leed in de ‘flitskapitaalcrisis’ van 1998-1999 een schade van 34% van het bruto binnenlands product; deze daling trad op als gevolg van de eerdere ‘groei’ van de financiële sector.⁴⁶

De grootste paradox van de ‘groei die moet’ ligt in het milieu-beslag ervan. Terwijl de consument allerwegen wordt opgeroepen zich bewust te zijn van de problemen van vervuiling, verlies van biodiversiteit, uitputting van grondstoffen en watervoorraden en van het klimaatprobleem, zodat hij én verantwoord én beperkt moet consumeren, sporen het Centraal Plan Bureau, politici en werkgevers ons juist aan ‘de hand niet op de knip te houden’. Economisch herstel is weer meer van het oude. ‘Het vernietigen van oerwoud is zeer winstgevend’.⁴⁷ Bij een zogenaamde nulgroei is er echter niet noodzakelijkerwijs sprake van stagnatie. Het probleem van ‘te weinig consumptie’ en laagconjunctuur

---

⁴² Zie het verbijsterende boek van Klein, *The Shock Doctrine* (*supra*, n. 10).

⁴³ J. Kragt, *De kredietcrisis. De implosie op de financiële markten van binnenuit bekeken*, Delft 2008, 114.

⁴⁴ Volgens de grafiek in Middelkoop, *Overleef* (*supra*, n. 1), 145. Stiglitz noemt voor het jaar 2007 een percentage van 41. Vgl. Stiglitz, *Freefall* (*supra*, n. 8), 7.

⁴⁵ Stiglitz, *Freefall* (*supra*, n. 8), 40, grafiek.

⁴⁶ *FD*, 8 oktober 2008, 3.

⁴⁷ Netwerk tv, 17 maart 2010.

is inherent aan een economische orde die de schadelijke effecten ongelijk verdeelt. Economische welvaart kan anders worden georganiseerd. Zij wordt bovendien niet alleen in geld uitgedrukt. De ontwikkeling van menselijkere economische relaties kan, ook bij een drastische beperking van de materiële productie, voortdurend doorgaan. De productie vernieuwt zich; vervangingsinvesteringen blijven noodzakelijk. Ook de 'groei', in monetaire macrocijfers uitgedrukt, kan zich bij een duurzame en meer rechtvaardige economische ontwikkeling doorzetten, hoewel dit geen economische hoofddoelstelling meer is. Het criterium ligt in de samenstelling en de spreiding van de productie. De groei is minder materieel en vindt voornamelijk plaats in de dienstensector. Onder economische ontwikkeling zouden wij moeten verstaan: spreiding van productie- en consumptiekansen over de hele mensheid.

De religieuze taboes van het economische systeem

Een werkelijk kritische analyse van het geldfenomeen moet wel taboes doorbreken. Centrale bankiers plegen doorgaans een soort van orakeltaal te bezigen: zij lijken te spreken vanuit een geheimzinnig mysterie. Het mysterieuze karakter van het geldsysteem wordt treffend geïllustreerd in de uitspraak die Alan Greenspan (* 1925), de vorige president van het centrale banksysteem van de Verenigde Staten, deed in een *hearing* voor het Congres: *'If you have understood me, then I must not have made myself clear'* ('Als u mij begrijpt, heb ik mijzelf niet goed uitgedrukt'). Dat kan ook maar beter zo worden gelaten, want als ook 'gewone mensen' zouden doorzien wat wordt beweerd en verhuld, wat – kunnen we ons met Henry Ford afvragen – blijft er dan over van het 'vertrouwen' dat zo essentieel heet te zijn in de risico-economie? Met andere woorden: we betreden hier religieuze grond.⁴⁸ Niet voor niets is het geld ongeveer 3000 jaar voor Christus in Soemerië als tempelgeld ontstaan. Banken houden dit effectieve idee graag in stand in de architectuur van hun gebouwen, die in veel landen op Griekse en Romeinse tempels lijken.⁴⁹ In het kader van de bankencrisis zijn er twee taboes die bijna geen econoom ter sprake brengt: dat van de gewenste nationalisatie van de

---

⁴⁸ Over de esoterische opschriften op het Amerikaanse één-dollarbiljet, zie: Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 37.

⁴⁹ R.L. Haan, Terug naar de reële economie. In: *Volzin*, 14 november 2008, 16-19.

banken vanwege hun maatschappelijke nutsfunctie en dat van de maatschappelijke effecten van het renteverschijnsel.

Het nationale belang van banken

Verantwoord bankieren dient het algemene nut. De fundamentele reden op grond waarvan sommige economen daarom pleiten voor nationalisatie van de geldscheppende banken is gelegen in hun gezamenlijke monopolie op de girale en elektronische geldcreatie. De maatschappij moet van geld worden voorzien, maar daar hoort bij dat diezelfde samenleving eigenlijk zeggenschap zou moeten hebben over de wijze waarop dat nieuwe geld wordt gecreëerd; dat wil in concreto zeggen: de besteding van het nieuwe geld op het moment dat het wordt gecreëerd. Wat op dat moment gefinancierd wordt, wordt namelijk gratis gefinancierd. Het creatieproces van geld is deel van de economische infrastructuur. Daarin ontstaat een voordeel – de koopkracht van het gecreëerde geld – dat de bank zichzelf toe-eigent. Het zou niet aan een private commerciële onderneming moeten toevallen, maar aan de samenleving zelf, zodat er geen tegenstrijdigheid van belangen optreedt. Met dit gratis geld kunnen maatschappelijke doelen worden gerealiseerd die werkgelegenheid, stabiliteit en ontwikkeling brengen. Het geld komt dan in omloop zonder dat er speculaties of onverantwoorde investeringen mee worden verricht, maar reële transacties die een maatschappelijk doel dienen en ook de markt ten goede komen. Zo wordt de economische crisis direct bestreden, nl. door reële transacties, die banen creëren.

De aanpak van de bankencrisis laat heel iets anders zien. Bedrijven, vooral bij het midden- en kleinbedrijf (dat de meeste banen kan scheppen), krijgen nog steeds onvoldoende krediet van dezelfde banken waarin het stimuleringsgeld van de overheid is verdwenen. Zoals de destijds beoogde vervanging van de dollar (door de SDR) op het moment van creatie in 1970-1973 had moeten leiden tot, in de woorden van de monetair econoom Robert Triffin (1911-1993) van Yale, de financiering van *internationally agreed objectives*, zo zou het bij de nationale geldcreatie moeten gaan om *nationally agreed objectives*. De keuze van deze doelen, of zij nu particulier-commercieel of publiek zijn, is bij verantwoord beleid monetair irrelevant – het gaat om de maatschappelijk vereiste geldhoeveelheid – , maar economisch allerminst.⁵⁰

Belangrijke economen zoals Tinbergen hebben voor een gezond geldcreatieproces een ander voorstel gedaan: de grondstoffenstandaard.

---

⁵⁰ Vgl. R.L. Haan, *Special Drawing Rights and Development*, Leiden 1971.

Hierbij zou de maatschappelijke geldhoeveelheid gedekt worden door reële goederen, namelijk grondstoffen. Zo is het geld ook ontstaan. De oorsprong van de munt, circa 3200 jaar voor Christus, ligt in het Soemerische ‘mysterie van de *shekel*’. *She* betekent tarwe, *kel* is een tarwegewichtsmaat. De tarwe kon door de boeren worden afgeleverd bij de tempel van de godin Inanna (Ishtar bij de Babyloniërs). De munten die zij daarvoor ontvingen, gingen vervolgens circuleren in de samenleving en dat bevorderde een gespreide welvaart door de onderlinge ruil en de productiviteit. De graanschuur van de tempel fungeerde als dekking van de geldhoeveelheid en tegelijk als reserve voor mindere tijden. Ook het bijbelse verhaal van Jozef in Egypte wijst op de graanstandaard. De centrale voorraden dienden ter voorziening in de voedselbehoefte in de ‘zeven magere jaren’ (Genesis 41).⁵¹

In de huidige crisis moesten de grote banken worden gered, omdat zij als ‘systeembanken’ *too big to fail* waren. De vraag welk systeem of welke elementen van het systeem essentieel zijn, werd daarbij niet gesteld. Het belang van de banken zelf, met hun sterke lobbies,⁵² leek een systeembelang. Hier en daar wordt terecht onderscheid gemaakt tussen consumenten- of handelsbank, en *investment bank*. Waar die in één instelling waren ondergebracht, richtten zij grote schade aan voor het algemene nut, dat gelegen is in de financieel en monetaire infrastructuur, de zorg voor het betalingsverkeer etc. Een aantal kritische deskundigen, zoals de Amsterdamse hoogleraar Arnoud Boot, is van mening dat het momentum voor fundamentele bezinning en hervorming alweer voorbij is. De banken gaan eenvoudig weer op het oude pad voort. De samenleving heeft verstek laten gaan in het werkelijk doordenken van de crisis. De vicepresident van de Raad van State merkte onlangs in zijn Algemene Beschouwingen bij het Jaarverslag 2009 van de Raad het volgende op:

‘Daarbij zullen vragen kunnen rijzen die tot nu toe onbesproken bleven. Voorbeeld: waarom vindt iedereen het normaal dat de staat wel direct verantwoordelijk is voor de fysieke basisinfrastructuur en niet voor de financiële basisinfrastructuur? Waarom werden achtereenvolgens in 1891 de Rijkspostspaarbank, in 1918 de na-

⁵¹ B.A. Lietaer, *Mysterium Feld. Emotionale Bedeutungen und Wirkungsweise eines Tabus*, München 2000, 153-155 en 216 vv.

⁵² Goldman Sachs besteedde alleen al in 2009 naar verluidt \$ 2,8 miljard aan het aanwenden van invloed op de Amerikaanse overheid. Daarnaast zijn de persoonlijke ver- vlechtingen tussen deze bank en de Amerikaanse overheid buitengewoon sterk.

tionale Postcheque- en Girodienst en in 1945 de Nationale Investeringsbank ingesteld? En waarom werden ze de afgelopen vijftwintig jaar achtereenvolgens weer afgestoten en hoe wordt daartegen nu aangekeken? Als de reden voor afstoten was dat de verantwoordelijkheid voor die basisinfrastructuur niet meer nationaal kon worden gedragen, waarom dan niet Europees?⁵³

Onze economie kan niet worden gerepareerd volgens de logica van het systeem dat de oorzaak is van de problemen. Wat we nodig hebben is een blik van buiten het systeem op het systeem. Het christelijk geloof bevat zo'n blik.

Rente

Het spreken over de vraag of er al of niet 'groei' zou moeten zijn, is onmachtig: groei moet, want groei is. Anders wordt de *CEO* afgerekend. 'Als een CEO van een grote onderneming in de verleiding zou komen te rekenen met de sociale en ecologische aspecten op lange termijn, kan hij spoedig naar huis worden gestuurd, hetzij door de Raad van Commissarissen, hetzij desnoods door een nieuwe Raad, nadat *raiders* het bedrijf hebben opgekocht.'⁵⁴ Deze 'bedrijvendokters' richten zich op de eenmalige transactiewinst, ironisch genoeg om de omgeturnde bedrijven op te zadelen met de hoge rentelasten op de enorme leningen waarmee zij bedrijven of bedrijfsonderdelen opkochten. De meeste fusies en overnames mislukken. Aan de reële economie wordt niets toegevoegd. *Investment bankers*, *hedge funds* en *private equity funds* maken grote winsten.

De noodzaak en vanzelfsprekendheid van de oneindige groei wordt gezien als een *fact of life*. Als we dit verschijnsel analyseren, zien we dat het in onmiddellijk verband staat met de rente. Ook het microkredietstelsel moet kritisch worden beoordeeld. Wat voegt de kredietverlening toe, behalve dat de desbetreffende kredietverlenende instellingen draaiende worden gehouden? Natuurlijk zijn er goede voorbeelden, met name wanneer spaar- en verzekeringsfuncties in de financiële dienstverlening worden opgenomen. Maar de vraag is wat de kredietnemers netto, na betaling van de rente, overhouden en tegen welke additionele arbeidskosten. Rente betekent betalingsplicht, een plicht dus om (bruto) meer te verdienen dan het eigen inkomen, hetgeen de concur-

---

⁵³ Tjeenk Willink, *Jaarverslag 2009* (*supra*, n. 5), 44.

⁵⁴ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 246.

rentie met andere marktpartijen doet toenemen. Allerlei vormen van samenwerking worden geschaad, zoals in de zelfvoorziening van de gemeenschap en de onderlinge solidariteit: de debiteur zal eerder aan zichzelf denken dan tegemoetkomen aan zijn gemeenschapstaken. Hij moet wel, om zijn krediet terug te kunnen betalen. Rente beperkt de visie tot de korte termijn: de looptijd van het krediet, dat zo snel mogelijk moet worden afgelost, en schaadt duurzame en ontwikkelingsinvesteringen op de lange termijn, die spoedig te duur worden om te financieren.

Het conventionele geld, dat in Europa in de zeventiende en achttiende eeuw ontstond, is gebonden aan de natiestaat. Het is ontwikkeld tot *fiat money*, dat wil zeggen uit het niets gecreëerd door een autoriteit, dan wel – in de moderne tijd – bestempeld als wettig betaalmiddel. Tegenwoordig is de geldhoeveelheid nagenoeg geheel in omloop gekomen door bankkrediet, uitgegeven tegen betaling van rente. Geld symboliseert de macht van de *issuer*: tempels, lokale heren, koningen, of de monetaire autoriteiten in de moderne staat.⁵⁵

Het christelijke denken is in de premoderne tijd uiterst kritisch geweest over het renteverschuifsel. De invloed van de rente op de economische verhoudingen wordt weinig doorzien. De gevolgen die de rente heeft, worden door de valutaspecialist Lietaer als volgt samengevat.⁵⁶

1. De rente stimuleert indirect de systematische concurrentie onder de deelnemers in het systeem. Zij veroorzaakt geldschaarste. Onder gelijkblijvende omstandigheden – stel, er is geen groei, geen bevolkingstoeename en geen geldschepping⁵⁷ – betekent de rente een beslag op het inkomen van de debiteur. Het geld dat gemoeid is met de te betalen rente wordt niet gecreëerd zoals de bank voor zichzelf kan doen. Het moet dus worden veroverd op de bestaande geldhoeveelheid. De bank, die naast een hypotheek van € 100.000 een volgende € 150.000 aan rente incasseert (zeg, 5% per jaar gedurende 30 jaar) ‘werpt mij in een concurrentiestrijd met ieder ander om hun die € 150.000 in het economisch verkeer te ontwingen’. Anderen of ik kunnen daarvoor failliet gaan, met

---

⁵⁵ Matteüs 22,19-21: “Toont mij het geldstuk voor de belasting.” Zij brachten hem een schelling. En hij zei tot hen: “Wiens beeldenaar en opschrift is dit?” Zij zeiden: “Van de keizer.”

⁵⁶ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 50-55.

⁵⁷ Dat er in de kredieteconomie wél geldcreatie optreedt, verhult dit mechanisme nog meer dan het zichzelf al verhult. Vgl. Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 344, n. 55.

name wanneer renteverhogingen optreden. *Survival of the fittest*⁵⁸ wordt het adagium. Deze geldschaarste bestaat in ieder systeem waarin kredietverlening plaats vindt tegen rente.

2. De rente versmalt de blik van investeerders tot de korte of zelfs zeer korte termijn.⁵⁹ Zij creëert bijziendheid, een wereldvisie die geen rekening houdt met de toekomst. Dit gaat vooral ten koste van de duurzaamheid van de natuur.

3. De rente voedt continu de noodzaak van eindeloze groei, ook wanneer dit betekent dat de feitelijke levensstandaard van de debiteuren niet stijgt. De rentevoet bepaalt de gemiddelde hoogte van de groei die nodig is om slechts pas op de plaats te maken. Van die groei gaan in feite de 'eerstelingen van de oogst' (een religieus begrip!) als rentebetaling naar de bank.

4. De rente concentreert de rijkdom bij weinigen doordat zij velen belast. De economische tekstboekjes constateren heel logisch, dat rente niet alleen wordt betaald, maar ook door de andere partij ontvangen. Voor de samenleving als geheel zou zij dus neutraal uitwerken. Uiteindelijk is ieder immers 'vrij' om schulden aan te gaan of niet. Maar zo werkt het niet. Het zijn de armen die per saldo rente betalen aan de rijken.⁶⁰ Lietaer tekent aan: 'Deze enorme inkomensoverdracht is uitsluitend te danken aan het gangbare monetaire systeem en staat volkomen los van de graad van slimheid of arbeidsinspanning bij de participanten – het klassieke argument dat wordt aangevoerd om de inkomensverschillen te verdedi-

---

⁵⁸ Inmiddels is aangetoond dat de evolutie vooral tot stand is gekomen door samenwerking van de soorten, niet door hun competitie, met name nadat zij tot aanzijn gekomen. Vgl. Lietaer, *The future (supra, n. 9)*, 52.

⁵⁹ Lietaer, *The future (supra, n. 9)*, 243-248. Elders schrijft Lietaer, dat de kathedralen uit de tiende tot en met de dertiende eeuw – projecten van soms één of meer eeuwen – nooit hadden kunnen worden gebouwd als de moderne krediet economie had bestaan.

⁶⁰ Voor het jaar 1995 is in Duitsland een studie gedaan naar alle rentebetalingen tussen de huishoudens. Het gemiddelde rentepeil lag op 5,5%. Er werden tien inkomensklassen onderscheiden, ieder van ca. 2,5 miljoen huishoudens. De rentebetalingen (en -ontvangsten) bedroegen DM 250 miljard. De op 'één na hoogste inkomensgroep ontving tussen 2 en 3 miljard aan netto rente-inkomsten (d.w.z. ontvangen minus betaalde rente); de hoogste 10% profiteerde van een netto transfer van DM 34,2 miljard. Die werd dus opgebracht door de resterende 80% van de bevolking, voornamelijk de middenklassen, maar ook de onderste 10%, die DM 1,8 miljard betaalde aan de rijkste groep.' Vgl. Lietaer, *The future (supra, n. 9)*, 54.

gen.’ En hij vraagt dan: ‘Was het vanuit de bezorgdheid om sociale rechtvaardigheid en stabiliteit, die de drie grote godsdiensten – Jodendom, Christendom, Islam – ingaf unaniem de heffing van rente te verbieden?’⁶¹

Waar eindigt het piramidespel?

Lietaer beschrijft het scenario dat politici voor zich zien alsof de toekomst voortzetting van het verleden zou kunnen zijn. Veel waarschijnlijker zijn vier andere scenario’s. De voorspelbaarheid is voor ieder van de varianten ongeveer gelijk; zij zullen wellicht gemengd voorkomen.

De Official Future

De *Official Future* is dus een illusie. Van dit scenario gaan de beleidsmakers nog altijd uit, maar er zal niets van komen, doordat het onmogelijk is. Het telt dus niet mee bij de vier. Het gangbare denken zal stuklopen op de grote bedreigingen van de eeuw: de wereldwijde vergrijzing,⁶² de klimaatverandering annex de vernietiging van de biodiversiteit, de economische groei *zonder banen*, en de monetaire instabiliteit. Ons ondeugdelijke geldsysteem ziet hij als de centrale verklaringsgrond voor al deze problemen. De ‘officiële toekomst’ zal niet plaats vinden. Sommigen voorspellen een economie van de *Winner-Takes-All*, op basis van de trend naar exorbitante beloningen voor topmensen. De vier andere scenario’s zijn de volgende.

Een Corporate Millennium

In de nachtmerrie van een *Corporate Millennium* zijn de bevoegdheden van de staat geheel overgenomen door de grote commerciële ondernemingen. Noam Chomsky (* 1928) en vele anderen wijzen reeds lang de macht van de grote ondernemingen aan als de effectieve autoriteit in de Verenigde Staten, die derhalve alleen in naam en verschijningsvorm democratisch zijn. ‘*American corporations pay less in US taxes than they receive in public subsidies*’. De media worden hierbij ingezet als

---

⁶¹ Lietaer, *The future* (supra, n. 9), 54.

⁶² Het aantal ouderen boven 60 jaar in de wereld wordt voor omstreeks 2050 geschat op twee miljard; in de ontwikkelde landen 376 miljoen (1998: 226 miljoen) en in de minder ontwikkelde gebieden 1,6 miljard (1998: 354 miljoen). Gegevens van de organisatie *World Granny*.

'*weapons of mass destruction*', aldus Cees Hamelink.⁶³ Deze grote ondernemingen hebben 'de wereld herschapen volgens hun eigen prioriteiten'.⁶⁴ Zelfs geen politiestaat is ooit zoals zij in staat geweest het leven van alle individuen in detail te reconstrueren door de oneindige accumulatie van medische, financiële en transactiegegevens.⁶⁵ De werknemer heeft geen constitutionele rechten zoals in de staat. In de moderne westerse geschiedenis zijn macht en invloed steeds verdeeld geweest over vier actoren: de overheid, de onderneming, de academie en de media.⁶⁶ Vandaag worden al deze vier duidelijker en ingrijpender dan ooit door het geld gecontroleerd.⁶⁷

Careful Communities

De samenlevingen zouden ook uiteen kunnen vallen in een oneindig aantal kleine zichzelf beschermende en vermoedelijk xenofobe gemeenschappen, ieder met een eigen geldsysteem dat functioneert als *safety net*. Hier is de *local currency* een middel tot isolatie, *cocooning*. Lietaer bepleit in het tweede deel van zijn boek echter de lokale valuta als complement op het conventionele geld en voorwaarde voor '*a wiser world*'.

Dit scenario van *Careful Communities* is een moderne variant van de fragmentatie die in West-Europa in de zesde tot negende eeuw volgde op het ineenstorten van het Romeinse Rijk. Door sommige historici wordt deze periode beschreven als een van rust en welvaart, bevrijd van *c.q.* nog niet onderworpen aan de absolute staat. Inmiddels is de wereldcontext echter grondig veranderd. De grootste dreiging die dit scenario denkbaar maakt, is die van een algehele monetaire wereldcrash, die bij ongewijzigd beleid ophanden is. Alle bestaande financiële regelingen – salarissen, huren, besparingen etc. – worden illusoir. De Argentijnen hebben deze rampzalige situatie al eens meegemaakt (2002). Lietaer noemt onder meer Joegoslavië, waar het aanpassingsprogramma van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) ter beteugeling van de monetaire

---

⁶³ Zie ook: Klein, *The Shock Doctrine* (*supra*, n. 10), over de privatisering van de militaire en veiligheidsdiensten in de VS. Was in de koloniale tijd de oorlog een middel om markten te veroveren, nu is de oorlog zelf 'verdienmodel' geworden en een rechtstreeks gevolg van de werking van het Amerikaanse kapitalisme.

⁶⁴ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 86.

⁶⁵ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 91.

⁶⁶ Lietaer noemt hier niet de kerk; duidelijk is inmiddels dat de grote traditionele kerken zich op hun organisatorische en financiële interne belangen hebben teruggetrokken en als instituut geen functie vervullen als spin in het web van de nieuwe netwerksamenleving.

⁶⁷ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 100.

crisis van eind jaren tachtig leidde tot de oorlog van etnische haat en zuiveringen. De Jodenhaat die in de twintiger jaren in Duitsland ontstond, was eveneens direct verbonden met de monetaire crisis. Zo keerde zich ook in Indonesië het geweld tegen de Chinezen, als gevolg van de monetaire crisis in 1998.⁶⁸

Hell on Earth

Het derde scenario is *Hell on Earth*: geen gemeenschapsvorming, maar een massieve aankoop door een kritische hoeveelheid mensen van ‘*bullets for their guns*’. De hel is trouwens al realiteit voor het groeiende leger van daklozen en *drop-outs* in de Verenigde Staten: huren zijn reeds niet meer op te brengen voor inkomens van tweemaal het minimumloon. Sociale voorzieningen op dit terrein zijn sinds president Ronald Reagan (1911-2004) beëindigd; het probleem wordt in de media en de politiek geïgnoreerd.⁶⁹ Lietaer beschrijft het leven van de vroegstervende straatjeugd in San Francisco. Inmiddels zijn er de huizen crisis, de bankencrisis en de economische crisis bijgekomen.

Sustainable Abundance

Lietaer gelooft sterk in de mogelijkheid van het positieve alternatief: *Sustainable Abundance*, duurzame overvloed, te bereiken gedurende de huidige generatie. Deze hoopgevende gedachte komt voort uit een analytische vraag, door de economische wetenschap systematisch geïgnoreerd: ‘Wat als schaarste geen natuurlijk gegeven is, zoals we allemaal in de laatste eeuwen geloofd hebben? Wat als het geldsysteem dat we tot nu toe hebben gehanteerd en waardoor we collectief zijn gehypnotiseerd, juist voordurend de oorzaak is geweest van schaarste die wij zo zeer vrezen?’ Geld vervult een informatiefunctie. Waarom zou informatie schaars zijn gezien de huidige wereldwijd beschikbare informatietechnologie?⁷⁰ Informatie en kennis zijn producten zonder afnemende meeropbrengsten: hier ontstaat de economische wet van de *toenemende* meeropbrengsten. Hoe meer er is, hoe meer *waarde* iedere informatie heeft (het zogenaamde *fax-effect*). Dit is de omkering van het traditionele economische denken waarin schaarste bepalend is voor waarde.⁷¹ Er is potentiële vraag en potentieel aanbod; deze kunnen door aanvullende

⁶⁸ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 105-106.

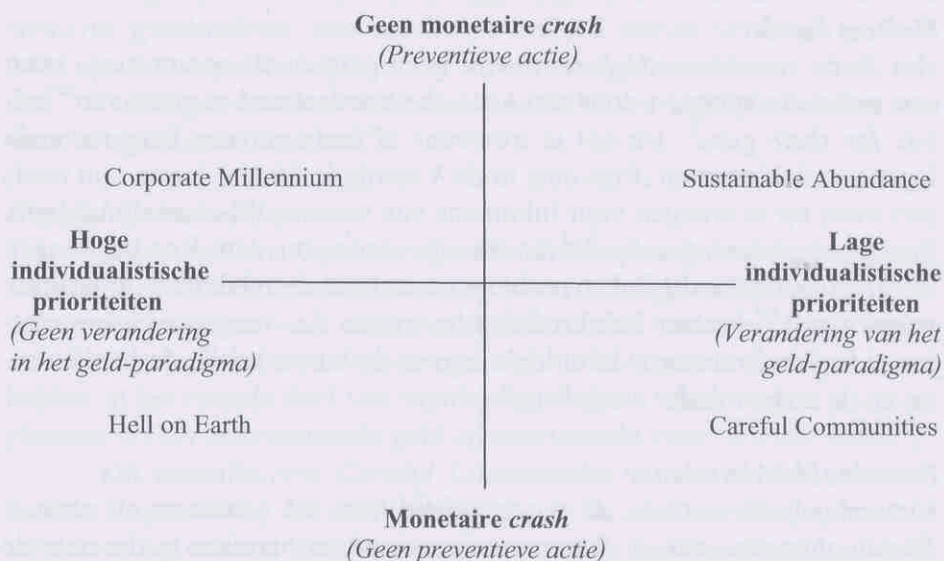
⁶⁹ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 107-114.

⁷⁰ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 116.

⁷¹ Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 60.

sociale ruil- en geldsystemen bij elkaar worden gebracht. Dat is gebruik van geld voor transactiedoeleinden, niet voor speculatie in de piramide.

De volgende scenario's zijn dus mogelijk:

Duurzame overvloed

‘Overvloed bestaat niet in de mechanische accumulatie van meer “spullen”, of een Porsche in iedere garage. Overvloed is wat keuzevrijheid teweegbrengt in het materiële domein, zodanig dat zoveel mogelijk mensen hun passie en creativiteit tot uitdrukking kunnen brengen’.⁷² Dat kan door de banken weer tot maatschappelijk nuttige instellingen te maken. Daarvoor zouden de zogenaamde systeembanken,⁷³ de banken die het geldverkeer verzorgen en de primaire bankfuncties uitoefenen ofwel ge-

⁷² Lietaer, *The future* (supra, n. 9), 101.

⁷³ Onduidelijk is wat overheden bedoelen met ‘systeembanken’. Het criterium *too big to fail* wordt ook op de *investment banks* toegepast en het argument wordt gebruikt, dat alle grote banken nu eenmaal met alle andere samenhangen, zodat een groot faillissement een domino-effect teweeg kan brengen. Het is duidelijk dat in de Verenigde Staten banken zijn gered wegens de belangenverstrengeling van ministers met de banken zelf (met name Goldman Sachs).

nationaliseerd moeten worden, ofwel onder een wetgeving moeten komen die duidelijk hun functies en doelstellingen kanaliseert. Banken mogen geen winstmachines zijn; een beperkte winst kunnen zij maken, als blijk van hun goed functioneren in bedrijfseconomisch opzicht, maar geen maximale winst, te verkrijgen met alle denkbare middelen. Ook de aanwending van de winst heeft vervolgens weer maatschappelijke aspecten.

De rente is, zoals Calvijn al waarnam, niet meer weg te denken. Spaar- en pensioenfondsen of hypotheke zouden dan ook onmogelijk worden. Maar de rente moet door de bank worden verdiend door kredietverlening ten behoeve van reële en nuttige bedrijfsinvesteringen of verantwoord consumptief krediet. *Investment banking* hoort hier niet thuis. Dat moet, zoals president Barack Obama (* 1961) en anderen willen, een ander type bank zijn, gescheiden van de monetaire ‘bloedsomloop’ van de volkshuishouding

Uit de onrechtvaardige mammon, zoals de uitnodiging voor deze middag zegt, kunnen wij ons geen vrienden maken. *Met* de onrechtvaardige mammon kan dat wel. We ontronen dan het geld, beroven het van zijn religieuze status. Zijn oorspong blijft ‘onrechtvaardig’. We weten niet wat er achter schuil is gegaan voor het in onze hand kwam. Maar nu het er is, kan het worden ingezet *tegen* alle onrechtvaardige logica in. Het wordt een gebruiksgoed als ieder ander. De gelijkenis van de ‘rentmeester in onrechtvaardigheid’⁷⁴ wijst de weg naar deze instrumentele functie van het geld: het leggen van vriendschappelijke relaties.

Voor het christelijk geloof is een marktpartij niet een anonieme factor die er voor moet zorgen dat ik geld verdien. De medemens is van vlees en bloed. Met nadruk, dus driemaal, wordt hieraan herinnerd in Exodus 22,26-27: ‘Indien gij het opperkleed van uw naaste tot pand neemt, zult gij het hem vóór zonsondergang teruggeven, want dat is zijn enige bedekking, dat is de beklleding voor zijn huid – waarin zal hij zich ter ruste leggen?’ Of in Jesaja 58,6-7, waar staat dat we de arme zwerfelingen in ons huis moeten opnemen om ons niet te onttrekken aan ons eigen vlees en bloed. Bij Solidaridad noemen we dat het ontanonimiseren van de productieketen, het transparant maken van de gehele kosten- en batenstructuur van de koffie in het winkelschap tot de boer in Brazilië of Vietnam. Deze transparante en eerlijke economie komt niet automatisch tot stand door de zogenaamde ‘vrije marktkrachten’.

---

⁷⁴ Lucas 16,1-15.

Niet alleen *do ut des*

Als een bank met mijn ingelegde geld op onverantwoorde wijze aan de haal gaat, dan moet ik de dienstverlening die deze spaarrekening bedoeld te zijn een slecht financieel product noemen. Dan ga ik op de markt op zoek naar een beter product waarvoor de bank ‘ketenverantwoordelijkheid’ wil dragen. We kunnen dan bijvoorbeeld kiezen voor de Triodos Bank, onder het motto ‘Mijn geld gaat goed’. De Triodos Bank laat de keten zien waarin ons geld terechtkomt: met een webpagina die laat weten ‘*wat wij financieren*’ met het geld dat we aan de bank hebben toevertrouwd. Iedere economie bestaat per definitie, behalve uit ruil, ook uit verdeling en gift. De meeste arbeid in Nederland vindt, zoals in de hele wereld, niet voor geld plaats. Het is niet alles *do ut des*, ik geef opdat jij geeft. Er is de eenzijdige transactie van de dienst aan de ander. Maar zo ontstaat ook de tweezijdige, de ‘wederkerige eenzijdigheid’, van *do èt des*, ik geef en ik zie dat ook jij – al of niet – geeft. En als de ander niet geeft, dan ‘is uw loon in de hemelen’. Het contract – dat in de marktconomie niet is weg te denken – schijnt de enige verbintenis te zijn die bepalend is voor onze economische verhoudingen. Maar de tweezijdigheid van de ‘wederkerige eenzijdige’ inspanning is niet die van het contract, maar van het verbond in de bijbelse zin. Ik doe iets ongeacht wat jij doet.⁷⁵ We zien het overal om ons heen gebeuren, als ons oog gescherpt is door Matteüs en Lucas. Waarbij de markt de ontmoeting is van mensen die ‘klantvriendelijk’ zijn, dat wil zeggen: die wederkerig het belang van de ander op het oog hebben.⁷⁶ Ook dat is bijeenbrengen van vraag en aanbod! Zoals de klassieke bankier het deed, die nog mensgericht was, en zoals het nieuwe bankieren er weer zou moeten uitzien.⁷⁷

Het systeem getoetst aan intellect en geweten

De grote verdienste van Calvijn is, dat hij onderscheidde tussen rente en rente, tussen systeem en inhoud. Uitbuitende, onderdrukkende of speculatieve rente, die gierige rente is, enerzijds, en verantwoorde rente anderzijds, rente op krediet dat de productie van welvaart voor allen financiert. Dit betekent dat nooit een beroep mogelijk is op de legitimiteit van

---

⁷⁵ ‘Handel niet uit geldingsdrang of eigenwaan, maar acht in alle bescheidenheid de ander belangrijker dan uzelf. Heb niet uw eigen belangen voor ogen, maar die van de ander.’ (Filippenzen 2,3-4, NBV – de NBV-vertaling ‘Heb niet alleen uw eigen belangen voor ogen, maar ook die van de ander’ is echter foutief).

⁷⁶ Zie: R.L. Haan, Het mannelijke element in de economische crisis, *Michsjol* 18 (2009), 10-25.

⁷⁷ P. Blom, *Het nieuwe bankieren* (*supra*, n. 35), 17.

het systeem als zodanig (rentesysteem, financieel systeem, kapitalistisch systeem). Want het systeem maakt geen onderscheid: rente is rente, en contract is contract.

Wanneer het geld ophoudt goddelijke glans te bezitten en dus wordt ingezet in de dienst aan de naaste van vlees en bloed, dan keren wij zijn functie om: 'Maakt u vrienden door middel van de onrechtvaardige mammon, opdat, wanneer die u komt te ontvallen, ze u opnemen in de eeuwige tenten'.⁷⁸ *Do èt des*. De economische partner is niet meer anoniem, hij wordt tot vriend. De economie wordt, zoals Fritz Schumacher (1911-1977) zei: '*economics as if people mattered*'.⁷⁹ De economie van de toekomst 'is gebaseerd op relaties in plaats van bezit'.⁸⁰

Een kritische en dus ook creatieve deelname aan het economisch proces is gebaseerd op werkelijke analyse en een diepe overtuiging die aan die analyse richting moet geven, zoals de christelijke geloofsovertuiging. Creatief economisch handelen is niet ondergeschikt aan het 'systeem', maar vindt plaats ondanks, ongeacht of dankzij het systeem. Met het geloofsoog ontwaren wij bij mensen rondom ons ontelbare voorbeelden van economische rechtvaardigheid, solidariteit en economische creativiteit. Het systeem, dat zich religieus manifesteert, is niet God. En degene die verkeerd handelt en daarbij zijn geweten uitschakelt door een beroep op het systeem, nl. op de wettelijke orde – 'ik heb de wet niet overtreden'! – , die, zegt Calvijn, 'vermeerdert zijn vergrijp tot het dubbele'.⁸¹ In 1973, een jaar na het Rapport aan de Club van Rome, schreef de Amerikaanse econoom Walter Weisskopf (1904-1991):

'De verwoesting van het milieu door de technische en economische "voortgang" krijgt nu alle aandacht in de massamedia en zelfs politici bewijzen er lippendienst aan. Het is veelbetekenend (...) dat, om het publieke bewustzijn van de gevaren van de economie-

---

⁷⁸ Lucas 16,9. Vgl. R.L. Haan, *Economie van de eerbied*, Zoetermeer 2005, 76-84.

('Niemand kan twee heren dienen'). 'Onrechtvaardige mammon': '*Mammon, der dieser böser Welt angehört*'. Vgl. J. Jeremias, *Die Gleichnisse Jesu*, Göttingen 1977⁹, 43.

⁷⁹ E.F. Schumacher, *Small is Beautiful. Economics as if People Mattered*, New York etc. 1973.

⁸⁰ '*The economy of the future is based on relationships rather than possession*', aldus John Perry Barlow, geciteerd in Lietaer, *The future (supra*, n. 9), 179. Een Indonesiër in de in diezelfde voetnoot genoemde documentaire, die gouden en zilveren dinars en dirhams in omloop brengt en daarmee afscheid neemt van het aan rente en inflatie onderhevige papiergeld, zegt: '*Don't trust banks, trust people.*'

⁸¹ Calvijns commentaar bij Matteüs 19,7. Zie ook de *Institutie*, II, viii, 45.

sche groei te mobiliseren, er vrees nodig was voor externe dreigingen. De interne geestelijke, psychologische en morele gevaren, ook die van de misallocatie van economische middelen en de omkering van alle morele prioriteiten, waren onvoldoende om de publieke opinie wakker te schudden'.⁸²

Een christen heeft het niet nodig gedwongen te worden zijn gedrag te veranderen, omdat het uit zichzelf al vastloopt op externe grenzen. Bijvoorbeeld, doordat we stuiten op de 'grenzen aan de groei'. Hij of zij wist het al: dat je eerbiedig met de natuur en met de medemens moest omgaan en dat het voldoende is dat wij in de wereld een bestaan hebben.⁸³ Het is voor hem of haar niet van belang te weten of er fouten staan in het VN-klimaatrapport, zodat het allemaal wel zal blijken mee te vallen en we dus ons gedrag niet behoeven te wijzigen. Zij of hij put haar keuze uit een andere bron.⁸⁴

Arbeid in het teken van overvloed

Christelijk sociaal denken en handelen staat in de spanning tussen een Koninkrijk dat er nu reeds is en dat nog komt.⁸⁵ Dat betekent dat aan geen enkele instelling een eigen laatste gezag toekomt. Ook de institutie die markt heet, kan niet worden verabsoluteerd. De christelijke hoop 'impliceert de totale weigering het Koninkrijk te verwarren met welk sociaal of politiek systeem ook'.⁸⁶ Dat volgt uit het christelijk geloof, dat eschatologisch is. Die instituties vragen dus om constante correctie, om onderhoud en om ontwikkeling. Daarom zegt de Braziliaanse bevrijdingstheoloog Jung Mo Sung: 'de kritiek op concrete en historische projecten moet gepaard gaan met alternatieve historische projecten'.⁸⁷ Albert Einstein (1879-1955) heeft opgemerkt: 'een probleem kan niet worden opgelost door hetzelfde type denken dat het veroorzaakt heeft'.⁸⁸

---

⁸² W.A. Weiskopf, *Alienation and economics*, New York 1973, 167.

⁸³ 'Wie nu in de wereld een bestaan heeft en zijn broeder gebrek ziet lijden, maar zijn binnenste voor hem toesluit, hoe blijft de liefde Gods in hem?' 1 Joh. 3,17.

⁸⁴ G. Gutiérrez, *We Drink from Our Own Wells. The Spiritual Journey of a People*, Londen 1984.

⁸⁵ 'Der Dualismus, den wir im Neuen Testament feststellen, ist ein temporaler zwischen Jetzt und Zukunft. Er ist nicht der hellenistische Dualismus zwischen Diesseits und Jenseits.' Vgl. O. Cullmann, *Der Staat im Neuen Testament*, Tübingen 1961², 64-65.

⁸⁶ J. Ellul, *Apocalipse. Arquitetura em movimento*, São Paulo 1979, 58.

⁸⁷ Jung Mo Sung, *Economía. Tema ausente en la teología de la liberación*, San José 1994, 203.

⁸⁸ Genomen uit: Lietaer, *The future* (*supra*, n. 9), 299.

De maatstaf voor historische vooruitgang is niet de materiële economische groei, ook niet de groei in de bredere zin zoals we die plegen te 'meten', maar groei van heilzame samenwerking tussen mensen, van insluiting van de armen zodat hun positie verbetert, van vrije instituties en van ruimtes waarin een ieder naar zijn of haar mogelijkheden en capaciteiten tot zijn of haar recht kan komen. Dat veronderstelt duurzaamheid en behoud van de schepping. Nog eens Tjeenk Willink:

'De school, de buurt, het werk worden steeds belangrijker als basis voor de bevordering van sociale samenhang en samenwerking. Daar ligt het aangrijpingspunt voor de ontwikkeling van wat vanouds particulier initiatief wordt genoemd. Dat particulier initiatief doet zich thans in andere vormen voor dan vroeger, niet meer verzuild, minder permanent, minder geïnstitutionaliseerd, maar daarom niet minder belangrijk'.⁸⁹

Dit is het terrein van reële arbeid. Het is niet gebaseerd op het fnuikende ontologische schaarsteprincipe van de gangbare economie, maar start vanuit de belofte en de ervaring van overvloed. 'Weest standvastig, onwankelbaar, te allen tijde *overvloedig* in het werk des Heren, wetende dat uw arbeid niet vergeefs is in de Here'.⁹⁰ Dat welvaartsbevorderende werk *kan* overvloedig zijn, omdat wij delen uit de *overvloed* van de genade.⁹¹ Niet onze individuele behoeften zijn onbegrensd, maar de manieren waarop wij creatief en solidair kunnen werken zijn onbegrensd. De behoefte aan liefdegedreven werk is onbegrensd.⁹²

Josephine Green, van 1997 tot 2009 *senior director strategy and design* bij Philips, zegt: 'Je hoort altijd dat mensen vooral veel geld willen verdienen en willen consumeren. Maar de mensen die ik spreek, willen betekenis geven aan hun leven, ze zijn op zoek naar manieren om hun individuele en collectieve verantwoordelijkheid in te vullen. (...) De

---

⁸⁹ Tjeenk Willink, *Jaarverslag 2009* (*supra*, n. 5), 47.

⁹⁰ 1 Korintiërs 15,58.

⁹¹ 2 Korintiërs 9,8.

⁹² S. McFague in: A. Loades (ed.), *Feminist theology. A reader*, Londen/Louisville 1990, 268. Sallie McFague (* 1933) is in deze bundel opgenomen met een gedeelte uit haar baanbrekende *Models of God: Theology for an ecological, nuclear age*, Londen/Minneapolis/Augsburg 1987. De Nederlandse titel is *Modellen voor God. Nieuwe theologie in een bedreigde wereld*, Amersfoort/Leuven 1990.

tijd van de piramide is voorbij'.⁹³ Het gaat er dus maar om welke mensen je spreekt en door wie je je laat inspireren.

'Er is geen *quick fix*, geen miraculeuze genezing, en de mensen met de helende handen zullen vaak gewond raken in hun arbeid. (...) Deze dwazen zullen de mislukking van hun werk in hun plannen moeten opnemen'.⁹⁴ Als wij om ons heen kijken zien wij allerwegen de behoeftige naaste. Het eerst relevante economische feit, zegt Con Mönnich (1915-1994), is de nood van de beroofde man wie de Barmhartige Samaritaan te hulp komt. Op de vraag: hoe ben ik een goed christen, of: 'wat moet ik doen om het eeuwige leven te beërven?',⁹⁵ verwijst Jezus naar een 'niet-kerklid', een andersdenkende, een niet-Jood. Een rechtvaardige. De Geest doet tekenen van vernieuwing ontstaan, ongeacht de religieuze identiteit van de menselijke auteur ervan.

De geschiedenis van de rechtvaardigen, zegt Mönnich, is geen doorlopende lijn, maar een stippellijn.⁹⁶ Maar het zijn deze stippellijnen die betekenisvolle sporen trekken door de toegesloten wereld van het systeem, van de technisch-wetenschappelijke feitelijkheid, van de rede en het eigenbelang.⁹⁷ Sporen naar de Toekomst, vanuit 'de laatste dingen', waarin 'gelovigen' en 'niet-gelovigen', rechtvaardigen die zichzelf helemaal niet rechtvaardig vinden,⁹⁸ blijken binnen te gaan in het Koninkrijk dat hun bereid is sinds de grondlegging van de wereld.⁹⁹

'In onze samenleving, die gekarakteriseerd is door het najagen van succes als "rechtvaardiging" van het menselijk bestaan, is de vrije onderlinge erkenning van mensen in de relatie van subject tot subject en *face to face*, een werkelijk geestelijke ervaring van genade en van rechtvaardiging door het geloof'.¹⁰⁰

⁹³ FD, 20 februari 2010, 15: Interview met Josephine Green door Michiel Goudswaard.

⁹⁴ McFague, *Feminist theology*, (*supra*, n. 92), 261.

⁹⁵ Lucas 10,25.

⁹⁶ C.W. Mönnich, *Fragmenten. Achtergronden bij een hedendaagse theologie*, Baarn 1972, 112.

⁹⁷ R.L. Haan, *Geloof dat bergen verzet*, Gorinchem 2009, 163.

⁹⁸ 'Heer, wanneer hebben wij u hongerig gezien?' Matteüs 25,37.

⁹⁹ Matteüs 25,34.

¹⁰⁰ Jung Mo Sung, *The Human Being as Subject. Defending the Victims*. In: I. Petrella (ed.), *Latin American Liberation Theology. The Next Generation*, New York 2005, 1-19, hier 5: 'In our society characterized by the pursuance of success as the way to the "justification" of human existence, the gratuitous recognition between people in the relation of subject to subject and face to face is a truly spiritual experience of grace and of the justification by faith.'

NIET BIJ MARKT ALLEEN ZULT GIJ – EN ZULLEN DE ANDEREN – LEVEN

Gert van Maanen

Hoe is het gekomen dat onze samenleving in minder dan twintig jaar zo sterk en onverhoeds in de greep van de mammon is geraakt? Wat zijn de kenmerken en gevolgen daarvan? Wat zijn de grondnoties van de *oikonomie*, zoals die met Oude en Nieuwe Testament in de hand is bedoeld? Hoe maken we van de huidige crisis, die zoveel mensen aan het schrikken heeft gebracht, gebruik om een nieuwe weg vooruit te vinden, die ons uitleidt uit het mammonitisch denken en doen en terugbrengt bij een *nomos* (ordering), die zorgt dat het goed gaat met de *oikos*, de wereld waarin mensen wonen? Nu de overheid zich zo vergaand door marktdenken heeft laten meeslepen, welke is de rol van de kerk in zo'n immens maatschappelijk vraagstuk, dat zozeer raakt aan de waarden waar de kerk voor staat?

Wat is er gebeurd?

Vijfentwintig jaar geleden zouden uw voorgangers niet op het idee gekomen zijn om voor de Quasimodolezing 'God en de mammon' als thema te kiezen. De reden is, dat in die tijd Mammon – of het mammonitisch denken – veel minder een stempel drukte op de samenleving dan nu. Het waren de jaren vóór de val van de muur, wij leefden in een sociale markteconomie, waarbij de scherpe kanten van het kapitalisme door overheid en samenleving getemperd werden en woorden als hebzucht niet in het publieke woordenboek voorkwamen. Mammon was een godheid van vroeger, zoals Baäl en Astarte, zonder enige betekenis voor ons dagelijks leven.¹⁰¹ We leven nu vijfentwintig jaar later. We ervaren hoe

---

¹⁰¹ In de huidige concordantie op de bijbel komt het woord Mammon zelfs niet voor! Misschien omdat de één dacht, dat het een naam was en het naar het namenregister verwees, terwijl de redacteur van dat register van mening was, dat het woord vast al aan bod geweest was in het woordenregister. Overigens kent 'Trommius' – de concordantie op de bijbel van de predikant en theoloog Abraham Trommius (1633-1719) – Mammon nog wel.

ingrijpend onze samenleving is veranderd en hoezeer Mammon tot leven is gewekt.¹⁰²

1. Het **marktdenken** heeft zich sinds het begin van de jaren negentig als leidend beginsel vanuit de economie over de samenleving uitgebreid en in toenemende mate het Rijnlandse denken verdrongen.¹⁰³

Het marktdenken heeft in managementkringen, sommige politieke bewegingen en in (met name) Europa zelfs quasireligieuze – soms zelfs fundamentalistische – trekken gekregen. De markt wordt gezien als een godheid met een *invisible hand*, die belooft dat ‘alles sal reg kom’, mits wij hem ongestoord zijn gang laten gaan. Ten onrechte, het komt niet ‘reg’, want de markt belooft gouden bergen aan de winnaars, maar heeft niets in petto voor de verliezers. De markt is dan ook geen natuurlijke bondgenoot van de kerk, die de zorg voor verliezers op haar geboortebewijs heeft zien schrijven.

2. **Hebzucht** wordt niet langer ten principale afgewezen. Niet omdat men het wel goed vindt, maar omdat het als drijfveer voor economisch handelen een positief effect heeft – of liever: geacht wordt te hebben – op de economie als zodanig.

Dit laatste is te kort door de bocht. De afgelopen jaren hebben laten zien, dat niet-ingetoomde geldzucht een catastrofaal effect heeft gehad op de wereldeconomie en vervolgens op miljoenen kleine huishoudens.

---

¹⁰² Voor een uitgebreidere analyse, zie: G.H.O. van Maanen, Tussen Wallstreet en Churchstreet, *Michsjol* 18 (2009), 32-39.

¹⁰³ Het Rijnlandse denken werd in 1991, twee jaar na de val van de Berlijnse muur, onder woorden gebracht door de Franse verzekeraar Michel Albert (* 1930). In dat denken behoort het tot de taak van het management om de belangen van alle belanghebbenden – klanten, leveranciers, medewerkers, aandeelhouders, overige financiers, de samenleving als zodanig – in een evenwichtige balans tot hun recht te laten komen. Als één belang het altijd wint of altijd verliest, bedreigt dat het eerste doel van de onderneming, namelijk continuïteit. Albert zette dat af tegen het Wallstreet model, waarbij één belang, namelijk dat van aandeelhouders, de absolute voorrang heeft. Tien jaar later bevestigde eurocommissaris Frits Bolkestein (* 1933), dat we moesten ophouden met dat nostalgische gezeur over het Rijnlandse model, aangezien dat ons op fundamentele achterstand zou zetten ten opzichte van Amerika.

3. **Aandeelhouders** – zij die *aan* een bedrijf willen verdienen – **kregen** in navolging van hetgeen in Amerika gebruikelijk is, **voorrang** op alle andere belanghebbenden, inclusief diegenen die *in* een bedrijf aan de kost willen komen. Statutaire maatregelen ter bescherming werden opgevoerd. Zij beschermden – naar men zei – slecht geleide bedrijven tegen de tucht van de markt. Zij beschermden echter ook goed geleide bedrijven tegen de kortademigheid en hebzucht van de beurs.

Deze ontwikkeling vormde een zeer ingrijpende culturele verandering, waarbij kapitaal de voorrang kreeg boven arbeid en alle andere belanghebbenden. Ook dit gebeurde niet omdat men het intrinsiek daarmee eens was, maar omdat de internationale economie nu eenmaal zo georganiseerd was en het onverstandig leek je daarvan te isoleren. Dat gold met name voor de beursondernemingen die ook op Wallstreet genoteerd waren. Zo mochten de aandeelhouders die in november 2007 wat aandelen ABN AMRO hadden gekocht, in april 2008 beslissen over de toekomst van die bank, die tot verbijstering van alle andere belanghebbenden in stukken mocht worden gescheurd. De overheid had dat kunnen stoppen, maar vond het verstandig dat niet te doen, hoewel het ging om een essentieel schakelstation in onze economie.

4. **De beloning van het topmanagement is explosief gestegen** en nog verder opgetoet met opties op aandelen, opdat zij een persoonlijk belang zouden krijgen bij het stijgen van de koers en opdat zo'n koersontwikkeling mede hun besluiten als management zou gaan bepalen.

Gevolg was, dat zij zo'n persoonlijk belang óók bij een vriendelijk of vijandig bod kregen, waardoor zij in één klap konden binnenlopen, ongeacht of het bedrijf dat aan hun zorgen was toevertrouwd werd versterkt of in stukken werd geknipt. Een dergelijke belangenverstrengeling zou het management van geen enkel personeelslid accepteren en leiden tot ontslag op staande voet. Met deze ontwikkeling ontstond een kloof tussen leiding en medewerkers; de laatsten vragen zich met recht en reden af, of hun hoogste baas nog wel hun belangen op het oog heeft.

5. **Bedrijven verkochten** in dit kader **hun kernactiviteiten**, omdat het management vond dat zij of de aandeelhouders de opbrengst daarvan beter renderend konden inzetten.

In dit denken waren de huidige personeelsleden meer ballast dan bondgenoot. Zo werden bedrijven met al hun maatschappelijk functies als producent van goederen, diensten, werkgelegenheid, maatschappelijke identiteit¹⁰⁴ en – zeker – rendement gereduceerd tot handelswaar, die je aan de meestbiedende kon verkopen. Wat die ermee doet, moet hij weten.

6. De jaarcijfers werden voorafgegaan door **kwartaalcijfers**, die winstgroei moesten laten zien, anders treedt de beurs straffend op en kun je in grote problemen komen.

Dus werden winstverhogende besluiten naar voren gehaald, waarmee een essentieel element van continuïteitsbeleid – namelijk investeren en daardoor qua resultaten *reculer pour mieux sauter* – werd ondermijnd. Overigens strafte de beurs óók bij winstgroei, als men de mate daarvan teleurstellend vond. Niettemin was het helder, dat kwartaalcijfers niet altijd konden stijgen en dat vroeg of laat de klap komt. De vraag is waarom wij dragende elementen van onze samenleving aan het klappen van een dergelijke zweep willen onderwerpen.

7. **De overheid** heeft deze ontwikkelingen toegestaan en bevordert op basis van de stelling, dat de perfecte markt tot de laagste prijzen leidt en dat iedereen daar belang bij heeft.

Ook deze stelling is te kort door de bocht. Het is waar voor de Albert Cuypmarkt met tien aanbieders en duizend kopers, maar niet voor de wereldmarkt, waar de sterkste partijen winnen en de zwakkeren weinig kans maken. ‘Dat is niet erg,’ zegt de markt, ‘het is zelfs goed dat verliezers verdwijnen en winnaars winnen. Dat gebeurt in de natuur ook, dat is dus natuurlijk.’ Niet dus. In behoorlijk georganiseerde samenlevingen dient aandacht te zijn voor winnaars én verliezers. Met name de overheid is belast met het vinden van de juiste balans tussen kansen voor potentiële win-

---

¹⁰⁴ Diep in hun hart zijn Nederlanders calvinisten: ‘Zeg mij wat u doet en ik zal u zeggen wie u bent, óf u überhaupt iemand bent.’ Werk is voor velen identiteit. Werkloos worden is verschrikkelijk, want verlies van identiteit.

naars en rugdekking voor verliezers als onderdeel van wat men noemt het *common good*.

8. Met **privatisering** van nutsbedrijven heeft de overheid een essentiële maatschappelijke functie aan de markt overgedragen, dat wil zeggen: aan partijen met een andere agenda dan het *common good*. Bovendien werd dit gevolgd door een vreemde mengvorm van afstandelijkheid en onachtzaamheid ('ben ik mijn broeders hoeder?').

- Zie het lot van het postbedrijf, TNT, dat het monopolie op briefpost kwijtraakte, maar wel de brievenbussen moest blijven legen. Het bleef echter gebonden aan de CAO, maar zag concurrenten komen zonder CAO met 60% lager uurloon, waardoor zelfs overheidsdiensten uitweken naar die goedkopere concurrenten. De toepassing door de overheid van het dogma van de vrije markt zonder passende maatregelen om een dergelijk probleem op te lossen, leidt *linea recta* tot de ondergang van zijn vroegere dochter, de Post, die niet de vrijheid heeft arbeidsvoorwaarden aan te passen.¹⁰⁵ Het monopolie op briefpost hief de overheid overigens pas op na de privatisering, zodat de negatieve gevolgen van dit beleid niet voor haar rekening kwamen.

- Zie het spoorwegbedrijf, de NS, dat, om de exploitatie van de Hoge Snelheids Lijn niet te verliezen, moest inschrijven tegen een scherp tarief op een tijdstip dat de werkelijke kosten en startdatum nog niet bekend waren, zodat het bedrijf bij de minste tegenslag tegen immense verliezen en boetes opliep. Overigens moest het die betalen aan zijn eigen aandeelhouder.

- Zie de streekvervoerbedrijven, die, hoe trouw zij hun taak ook vervullen, iedere zes jaar opnieuw moeten inschrijven voor een vergunning, met als belangrijkste toewijzingscriterium: wie is de goedkoopste.

- Zo ook reïntegratiebedrijven, die ongeacht hun *track record* op prijs worden afgetroefd door nieuwkomers.

De *tenders* uitschrijvende overheid kent geen enkele loyaliteit, beroept zich op de markt en Europese voorschriften. Een vrije markt, waarbij één de voorwaarden bepaalt en de rest in een gesloten en-

---

¹⁰⁵ Inmiddels heeft TNT de postdivisie in de etalage gezet, omdat duidelijk is dat een dergelijk probleem binnen een dergelijke context 'niet te managen' is.

velop mag inschrijven, is echter niet vrij, maar aan de vraagkant monopolistisch.

9. **Europa** is een grote aanjager van het marktdenken, vanuit een heilig geloof, dat daarin de oorsprong ligt van vooruitgang.

- Neelie Kroes (* 1941) in 2005: Nederlandse woningcorporaties dienen dat deel van hun woningvoorraad te verkopen, dat niet wordt verhuurd aan mensen met een huurtoeslag, aangezien zij commerciële verhuurders oneerlijke concurrentie aandoen. Dit betreft 1,5 miljoen woningen. Alsof gelijke kansen voor het kleine gezelschap commerciële verhuurders van groter belang is dan het beschikbaar krijgen en houden van betaalbare woningen voor mensen met een kleine beurs.

- Neelie Kroes in 2009: zij straft de ING voor het aannemen van 10 miljard tijdelijke steun van de Nederlandse overheid en dwingt dit concern zichzelf te halveren (!) door het afstoten van de verzekeringspoot. Wat in vijftien jaar is opgebouwd, wordt in één oekaze afgebroken. Vreemder nog: wat de ene overheid doet in het publieke belang¹⁰⁶ is reden voor de andere overheid tot straf, ook in het publieke belang. Een treffend voorbeeld van gebrek aan afstemming van beleid tussen hoge overheden.

10. Grote kapitaalstromen vliegen als **flitskapitaal** over de wereld op zoek naar een klein rente- of valutavoordeel. Soms voor één dag en dan weer verder.¹⁰⁷ De omvang hiervan bedraagt inmiddels meer dan 2500 miljard dollar per etmaal, meer dan negen keer de omvang van de reële economie (transacties in goederen en diensten).

Hier kan geen minister van Financiën tegenop. Geld was ooit bedoeld als ruilmiddel voor onderlinge transacties. Hetzelfde geld dat

---

¹⁰⁶ Overigens deed ook de Nederlandse overheid iets zéér ongepasts, door op het laatst moment, toen er geen tijd meer te verliezen was, mee te delen dat die 10 miljard bij terugbetaling – los van de rente van 8% – een opslag kreeg van 5 miljard. De overheid mag immers ook wel eens een meevaller hebben ... Zelfs Shylock was niet op zo'n idee gekomen.

¹⁰⁷ Een bedrag van 365 miljoen dollar, dat voor één dag van land A naar land B flitst, brengt bij een renteverskil van 0,3% 3000 dollar op. Wil je bijna 9000 verdienen, dan moet je met een miljard dollar komen.

mensen nodig hebben voor hun dagelijkse levensonderhoud, blijkt speelgoed te zijn in handen van dealers.¹⁰⁸

Dit is geen opwekkend overzicht. Een soortgelijk overzicht presenteerden we in 2002 aan de Raad van Kerken.¹⁰⁹ Ook toen was het beklemmend. De aarzelende en hoopvolle reactie van sommige leden van de Raad was, dat het misschien toch wat eenzijdig was, want zo somber kon het toch niet zijn en dan hadden we het toch wel eerder geweten? Zeker, er zijn ook aardiger zaken te melden, want het is niet allemaal kommer en kwel. Maar dat neemt niet weg, dat dit alles óók waar is. Bovendien heeft het zich in minder dan twintig jaar voltrokken. Dat gebeurde geleidelijk, zonder maatschappelijk debat of formele besluitvorming in het parlement, zonder enig herderlijk schrijven van de kerken. Pas toen de crisis kwam, brak bij velen het inzicht door, dat we ons veel verder hadden laten meeslepen door de nieuwe dogma's dan we bij nader inzien hadden gewild. Als houtsnippers in een snelstromende rivier, een soort natuurverschijnsel. Maar het is geen natuurverschijnsel. Het heeft niet te maken met lawines of vulkanen, maar met de menselijke natuur, met *laissez faire*, met macht, met belangen. Als je aan mensen in de derde wereld zegt: 'Dat moet je ons niet kwalijk nemen, daar konden wij niets aan doen', dan kijken die je versteld aan. 'Jullie, met al jullie macht, met al jullie welvaart, met al jullie mogelijkheden ... Kom nou!'

Nieuwe en achterhaalde mantra's

Er is meer aan de hand. In het kielzog van het marktdenken maakten nieuwe dogma's zich meester van de wereld waarin wij leven, waarbinnen nieuwe mantra's gedachten en gedragingen gingen domineren en geen tegenspraak dulden:

---

¹⁰⁸ De Amerikaan James Tobin (1918-2002) heeft ooit voorgesteld deze handel een internationale belasting op te leggen van – zeg – 0,2%. Dat had aan deze absurde manier van handelen de meeste attractie ontnomen. Het voorstel heeft het niet gehaald, maar lijkt nu betere kansen te hebben.

¹⁰⁹ Vgl.: Effecten van de globalisering op de samenleving, rapport van een werkgroep van de Raad van Kerken ten behoeve van de Soesterberg conferentie van Wereldraad, WARC, Lutherse Wereldfederatie en Europese Raad van Kerken. Een geactualiseerde versie van deze analyse is opgenomen in: G. Witte-Rang, H. Wolters e.a, *Uitsluitend participatie. Theologische overwegingen bij globalisering*, Zoetermeer 2005.

- **Marktdominantie:** ‘de markt vraagt van ons ...’
- **Regeldominantie:** een woud van regels, die een eigen leven gaan leiden en handhaving eisen, ook als hun uitwerking in strijd is met het doel dat zij geacht werden te dienen.
- **Systeemdominantie:** het systeem staat geen afwijking toe, want anders loop ‘het’ fout. Afwijkende besluiten leveren precedënten op en dan is het hek van de dam.
- **Managementdominantie:** het management als aparte laag bóven in plaats van achter de organisatie, met eigen belangen en agenda’s.
- **Schaalvergroting:** groei, groei, groei, onder de vlag van goedkoper (?), efficiënter (?), effectiever (?) en wie niet overneemt zal overgenomen worden.
- **Kostenverlaging:** ‘volgend seizoen doen we meer met minder mensen’.
- **Rendementsverhoging:** het gaat niet meer om winst als bewijs van dat je weet hoe het moet, maar om groei van die winst als graadmeter voor succes.

Los hiervan zijn er humane begrippen, die in veel situaties als achterhaalde mantra’s aan de kant worden geschoven, zoals: ‘menselijke maat’, ‘zorgzaamheid’, ‘respect’, ‘gemeenschap’, ‘motivatie’, ‘dienstbaarheid’. Dit zijn zes begrippen, die niet op geld te waarderen zijn, maar wel van essentiële betekenis zijn voor de kwaliteit van de samenleving en die die samenleving derhalve zouden behoren te kenmerken. Het belang daarvan merkt men echter pas goed wanneer zij wegvallen.

Met een veertigtal professionals uit zeven sectoren van de samenleving hebben wij onlangs geïnventariseerd, hoe de eerste cluster zich in hun sector heeft gemanifesteerd en wat het effect daarvan is geweest op de waarden van de tweede cluster. Het resultaat was als volgt:

Effecten van de mantra's naar maatschappelijke sector

	Onderwijs	Gezondheid	Bedrijfsleven	Financiële Sector	Overheid	Wetzijn	Pastoraat
Marktdenken	ja	ja	sterk	sterk	sterk	ja	
Regeldominantie	ja	ja	matig	sterk	sterk	ja	
Systeemdominantie	sterk	sterk	ja	sterk	sterk	ja	
Managementdominantie	sterk	sterk	sterk	sterk		ja	
Schaalvergroting	sterk	sterk	sterk	sterk	sterk	ja	ja
Kostenverlaging	sterk	sterk	sterk	sterk	sterk	sterk	ja
Winstverhoging		ja	sterk	sterk			
<i>Menselijke maat</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	
<i>Zorgzaamheid</i>	<i>minder</i>		<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	
<i>Respect</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	
<i>Gemeenschap</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	
<i>Motivatie</i>	<i>lager</i>	<i>lager</i>	<i>lager</i>	<i>lager</i>	<i>lager</i>	<i>lager</i>	
<i>Dienstbaarheid</i>	<i>minder</i>		<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	<i>minder</i>	

Bij iedere kwalificatie hoort een eigen onderbouwing. Niettemin is het beeld over de gehele linie verontrustend. Wat is er met onze samenleving gebeurd? Waarheen zijn wij op weg? Is dit de bedoeling van het leven? Is dit, wat wij willen overdragen aan volgende generaties?

Wat zijn de grondnoties van een *oikonomie* zoals bedoeld?

Hoe zou het door de Schepper bedoeld zijn? Hij waarschuwt ons immers tegen de mammon als een valse god die onheil aanricht. Welke *nomos* had Hij in gedachten ten bate van de *oikos*, de wereld waarin mensen wonen? Het Oude Testament bevat geen grootse economische ordening, maar wel een aantal instructies over wat je moet doen en wat je moet laten.

Grenzen aan de schulden

Ten eerste: het jubeljaar als fundamentele correctie op het vrije spel der maatschappelijke krachten, dat niet alleen winnaars kent maar ook verliezers. De vrijheid van dat vrije spel wordt aan banden gelegd. Het stelt een limiet aan de mate waarin mensen hun lijf en goed kunnen verliezen. Het jubeljaar vormt een nieuwe en ultieme correctie op de economische ondergang van mensen: in het vijftigste jaar krijgen alle verliezers het land van hun voorvaderen terug en keren terug in de kring van hun familie. Waarom? 'Ik heb hen uit Egypte bevrijd, zij zijn Mij tot knecht, niet u!' Daarom is er iedere vijftig jaar een nieuw begin, een schone lei. Alle verliezers gaan terug naar af en krijgen 200 euro.

Ten tweede: er zal geen arme onder u zijn. En mocht iemand van het eigen volk toch in armoede vervallen, dan zult u hem met mildheid lenen, voldoende voor wat hem ontbreekt. Renteloos.¹¹⁰ Na zeven jaar zal iedere lening of het restant daarvan worden kwijtgescholden, want er behoort een limiet te staan op schuldig zijn. En in jaar zes mag je niet proberen om met onbarmhartige middelen te incasseren zodat je die kwijtschelding voorkomt. Daarnaast mag je weliswaar een pand nemen als zekerheid om de terugbetaling voor de debiteur aantrekkelijk te maken, maar dat mag niet zijn handmolen of de bovenste molensteen zijn, want dan neem je het leven zelf tot pand. Wie aan jou zijn mantel verpandt moet hem 's avonds terugkrijgen, opdat hij zich in die mantel ter ruste legt en jou zegent. En de dagloner zul je voor de avond uitbetalen, want hij heeft zijn loon nodig en ziet ernaar uit.

Kortom, in de *oikos* zoals God die voor ogen heeft, wordt geld geleend aan wie het nodig heeft: aan armen uit het eigen volk renteloos, aan niemand tegen woekerrente (die overigens altijd op misbruik van omstandigheden is gebaseerd). Er mag pand genomen worden, maar niet alles en er wordt bij eigen volk kwijtgescholden wat na zeven jaar nog

---

¹¹⁰ Let wel: het renteverbod sloeg niet op vreemdelingen of op ondernemers uit eigen volk die hun handelsvoorraad met geleend geld wilden financieren, maar uitsluitend op mensen uit het eigen volk die in armoede vervallen waren. Aan hen mocht je geen rente rekenen en ook niet met winst verkopen. Aan alle anderen mocht je nooit woekerrente rekenen. De vroege kerk heeft dit renteverbod breder getrokken, maar Johannes Calvijn (1509-1564) zei al, dat het niet gold voor productieve leningen. Bovendien wordt in de gelijkenis van de talenten in het Nieuwe Testament tegen de man met het ene talent gezegd: 'Had dan mijn geld aan de bankiers gegeven, zodat ik mijn eigendom bij mijn terugkomst met rente had kunnen opvragen.' Vgl. Mat. 25,27. Ook toen was dit blijkbaar al een normale gang van zaken.

niet was of kon worden terugbetaald. 'Want zij zijn Mijn knechten, niet de uwe!'

Een prachtig beeld. Verliezers die niet alles mogen verliezen, die perspectief moeten hebben op herstel. Heeft het ook gewerkt? Wellicht niet altijd en niet naar de letter. Want zoals altijd waren er ook toen natuurlijk spelbrekers. Toch werden deze woorden, als het te gek werd, uit de kast gehaald. Lees in Nehemia 5 hoe het volk en hun vrouwen (jazerker: de moeders stonden op en zeiden tegen de vaders dat ze het niet langer pikten) in verzet kwamen tegen de wijze waarop de teruggekeerde ballingen door de zittende klasse van grondbezitters werden behandeld. Ze konden een stukje land krijgen, maar er lag wel een hypotheek op, want niets gaat voor niets. Vervolgens werd bij de eerste de beste misoogst de grond geëxecuteerd en werden hun dochters tot slavinnen gemaakt. Zo hadden de rijken binnen de kortste keren hun land terug met gratis slavinnen erbij en waren de teruggekeerden zowel hun land als hun dochters kwijt. Nehemia wachtte niet op het jubeljaar en zei niet tot de slachtoffers dat het ooit goed zou komen met dat land en die dochters. Hij hield een donderpreek tot de economische machthebbers. En toen die zich gewonnen gaven, werden zij niet geprezen, maar pakte Nehemia zijn mantel, schudde het stof daaruit en voegde hen toe: 'Zo zal de Heer u uitschudden uit uw huis en uw bezit als u uw woord breekt!' Hij veegde hun letterlijk de mantel uit.

Verdere bijbelse voorschriften

Deze voorbeelden bevatten niet alles, want her en der in de bijbel staan andere heldere voorschriften. De oudste daarvan zijn zonder twijfel de Tien Geboden, maar die verwoorden maar een deel van het geheel. Er wordt bijvoorbeeld herhaaldelijk gezegd: 'Gij zult niet begeren', maar er staat nergens: 'Gij zult delen'. Ook wordt niet vermeld, dat je de armen moet voeden en de vreemdeling moet herbergen. Dat is begrijpelijk, omdat de Tien Geboden werden gegeven tijdens de veertig jaar durende trektocht door de woestijn. Het volk was er onder elkaar, er was geen vreemdeling. Niemand had honger, want er was van dag tot dag manna voor iedereen en op vrijdag voor twee dagen. Maar er was wel behoefte aan geboden en verboden, opdat men van elkaars spullen afbleef, elkaar niet zou doodslaan, de buurvrouw met rust liet, het vee niet zou stelen of het zilver dat ze meenamen uit Egypte. Dat alles zou grote spanning en vijandschap geven. Men moest immers verder kunnen trekken met zo'n 603.550 mannen van twintig jaar en ouder, met vrouwen en kinderen,

zo'n 1,5 miljoen mensen in totaal. Dat vereiste ordening en een helder overzicht van geboden en verboden, toegesneden op die situatie.

De kans is groot dat, als Mozes nu van de berg zou komen, hij meer geboden in de hand zou houden dan deze tien. Het zou mooi zijn als u, bij voorkeur samen met de Raad van Kerken, een denkgroepje zou vormen om Mozes anno 2010 opnieuw zorgvuldig en eerbiedig uit te luisteren. Voor mij lijdt het geen twijfel dat er dan aanvullende geboden boven komen, zoals:

11. Gij zult delen van hetgeen u gegeven is, want gij hebt het van Mij ontvangen.
12. Gij zult de kinderen behoeden en beschermen voor het kwaad, want zij zijn van Mij en Mij behoren zij toe.
13. Gij zult de vrouwen in uw midden niet achterstellen bij de mannen, want Ik heb hen gemaakt om ten volle deel te hebben aan de schepping in al zijn facetten.
14. Gij zult de vreemdeling en de vluchteling ontvangen en behandelen als ware hij uw broeder of zuster.
15. Gij zult niet dulden dat mensen in armoede leven.
16. Gij zult gevangenen niet de rug toekeren en daarmee zwaarder straffen dan de straf die hen is toegemeten.
17. Gij zult uw naaste niet verwonden door schamper te spreken over wat hem dierbaar is.
18. Gij zult in uw relatie tot anderen geen onderscheid maken naar geslacht, ras, huidskleur of geaardheid, want Ik heb hen gemaakt naar Mijn beeld en gelijkenis.
19. Gij zult de aarde zorgvuldig bewonen, bewerken en bewaren, want het is Mijn schepping voor u, uw medebewoners en de generaties die na u komen.
20. Geen regelgeving door wie dan ook zal de werking van deze geboden reduceren of ontkrachten.¹¹¹

Deze geboden zijn niet verzonnen. Zij zijn ons op andere plaatsen in de Schrift aangereikt, met name in de Bergrede. Van al deze geboden weten

---

¹¹¹ Dit laatste gebod is ontleend aan een verrassende bron: het Binnenvaart Politie Reglement, waarin met grote wijsheid is geregeld, dat 'de schipper indien zulks – gelet op de bijzondere omstandigheden waarin het schip zich bevindt – in het belang is van de veiligheid, gehouden is de beginselen van goed zeemanschap de voorrang te geven boven de bepalingen van dit reglement.' Voor de wetgever is dit een uitzonderlijke bepaling, waarbij het doel, het *common good*, wordt gesteld boven de regel. In de evangeliën geeft Jezus daarvan steeds weer voorbeelden, tegen het wetticisme van de Farizeeën in.

wij dat zij lastig zijn. Dit wist Jezus ook toen hij de rijke jongeling antwoordde op zijn vraag wat hij moest doen. Maar het gaat er niet om de nieuwe geboden te toetsen op hun moeilijkheidsgraad of op Gods verwachting, maar op Zijn bedoeling en hoop. Die lat ligt hoog, maar mag wel zichtbaar zijn.

Krediet: niet hetzelfde als schuld

Zal er in een solidaire *oikonomie* nog plaats zijn voor banken en kredietverlening en interest? Zonder twijfel. Krediet is zuurstof voor economische ontwikkeling. Je ziet dat bij bedrijven die door middel van krediet een economische sprong naar voren willen maken. Maar – zagen wij bij Oikocredit – krediet is ook hét instrument om economische achterstanden recht te trekken, doordat de een, wanneer hij tijdelijk de beschikking krijgt over geld van de ander, zijn achterstand kan verkleinen.

De meeste armen zijn niet in staat om voldoende te sparen om een riksha, koe, fornuisje of goed gereedschap te kopen waarmee ze geld kunnen verdienen, zeker niet zolang hun kinderen 's avonds onvoldoende te eten hebben. Maar als iemand hun krediet geeft waarmee de aankoop kan worden gefinancierd, zijn ze in staat om uit de opbrengst hun gezinsinkomen te laten groeien én de lening af te lossen. Mits die lening goed gestructureerd is, dat wil zeggen niet te hoog of te laag is, de aflossing niet te snel, maar ook niet te langzaam is, de rente niet te hoog is en voldoende inkomen genererend, dan is het een prachtig model. Je hebt hulpkrachten nodig om daar heel goed naar te kijken, want teveel krediet of te snelle terugbetalingstermijnen kan de lener – en daardoor ook de uitlener – in grote moeilijkheden brengen. Banken vervullen die functie voor mensen met geld, die voldoende zekerheden kunnen geven. ‘Wie heeft zal gegeven worden’ is een van de weinige bijbelteksten die door banken naar letter en geest in praktijk worden gebracht. Zij nemen spaargeld in van tienduizenden spaarders en zetten dat om in krediet aan honderden leners, die zich zo'n lening kunnen veroorloven, op een zodanige wijze dat dit spaargeld niet verloren gaat. De Oikocredits van deze wereld doen dat voor mensen zonder geld, die onvoldoende zekerheden kunnen geven. Zeker, ook door Oikocredit wordt interest berekend om de kantoorkosten, een symbolisch dividend voor de aandeelhouders en een passende risico-opslag te financieren. Voor de meeste leners is niet het interestniveau het belangrijkste punt, maar dat zij de beschikking

krijgen over de hoofdsom, die hen in staat stelt iets te kopen waarmee inkomen kan worden verworven.

Al doende hebben wij leren zien, dat krediet niet hetzelfde is als schuld (behalve in de ogen van boekhouders en accountants). Krediet, mits goed gestructureerd, geeft lucht in de longen en thermiek onder de vleugels. De meesten van ons wonen in huizen met hypotheek. Dankzij die hypotheek kunnen we wonen zoals we willen. Zolang we de rente en aflossing kunnen betalen, gaan we niet onder schuld gebukt. Dat gebeurt pas als we die niet meer kunnen betalen. Dan verandert krediet van kleur en wordt tot schuld, van hulp tot last, van middel tot kwaal. Wereldwijd wordt gebeden: 'Vergeef ons onze schuld', maar niemand voegt daaraan toe: 'en sluit ons uit van krediet'.

We leerden nog meer. In het najaar van 1995 was er een bestuursvergadering van Oikocredit in Peru. Drie weken tevoren hadden we \$ 200.000 overgemaakt naar een project ten behoeve van negentig Indiaanse families. Op zondagmorgen waren we uitgenodigd om hun kerkdienst mee te maken. Dat bleek een dankdienst te zijn, omdat hun gebed was verhoord. God had hen zien *staan* met hun sprankje hoop dat het goed zou komen. Daar zaten we dan, wat ongemakkelijk op onze banken. Wij hadden immers niks anders gedaan dan hun aanvraag bekeken en uiteindelijk goedgekeurd. Maar in hun ogen zat God daarachter en waren wij door Hem op hun pad gezet. Toen drong tot ons door, dat 'krediet' van *credo* komt. Van hun *credo*, hun geloof in een God, die hen niet zou laten vallen. Wie zijn wij om daar de wenkbrauwen over te fronsen? In het Duits heet een crediteur een *Gläubiger*, iemand die gelóóft in God en in Zijn bedoeling met de ander, in Zijn hoop dat hun door hun medemensen recht zal worden gedaan. Recht! Toen we hen aankeken en hun gegroefde gelooide gezichten en vermoeide ogen zagen, wisten we opeens wat het betekent: 'geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis' en: 'wat u de minsten van hen hebt gedaan, hebt u Mij gedaan'. Alles wat we deden kreeg toen opeens een andere dimensie. Na afloop van de dienst keken we elkaar aan. We waren nog steeds dezelfde mensen als de dag tevoren, die leningen beoordeelden en contracten maakten. Maar op de een of andere manier voelden we ons opgenomen in een veel grotere beweging, een *conspiracy against poverty*, met het accent op 'samen' en op '*Spirit*': een wereldwijde beweging in de richting van het Koninkrijk. De armen voorop.

Hoe nu verder?

Het goede nieuws is, dat de financiële crisis en de onrust veroorzaakt door bovenstaande analyse meer mensen dan ooit heeft wakker geschud dat het zo niet verder kan, ook in kringen van bankiers. Namen als Herman Wijffels (* 1942), James Wolfensohn¹¹², Jean Francois Rischard¹¹³, Stephen Green¹¹⁴, Alexander Rinnooy Kan (* 1949) verdienen in dit verband met respect te worden genoemd, omdat hun agenda niet beheerst wordt door verdienmodellen, *short-selling*¹¹⁵, flitskapitaal, bonus-sen etc. Zij zijn bondgenoten en voortrekkers in het vinden van nieuwe wegen.

Een tweede element van het goede nieuws is, dat overheden in toenemende mate tot het inzicht zijn gekomen, dat zij terrein moeten herwinnen, dat zij in de afgelopen decennia hebben prijsgegeven. En dat van hen een inhoudelijker sturing wordt verwacht dan *laissez faire*. Dat geldt met name voor hun relatie tot de financiële sector. Iedereen is zich ervan bewust, dat daarvoor internationaal gecoördineerd optreden vereist is. In dat verband is deel van het goede nieuws, dat het Witte Huis thans bewoond wordt door een zwarte president met een sociaal geweten. Als

---

¹¹² James Wolfensohn (* 1933) stond van 1995 tot 2005 aan het hoofd van de Wereldbank en heeft, totdat hij door de regering-Bush aan de kant werd geschoven, het beleid van deze bank radicaal in sociale richting omgebogen.

¹¹³ Jean Francois Rischard (* 1948) was onder Wolfensohn de vicepresident voor Europa. Hij schreef *High Noon, 20 Global Problems, 20 Years to Solve Them*, New York 2002. Daarin trok hij de agenda veel breder dan iemand had verwacht en gaf aan dat al deze problemen (aids, drugs, migratie, armoede, financieel toezicht etc.) aangepakt moesten worden, omdat anders de samenleving een zeer hoge prijs voor die nalatigheid zou moeten betalen.

¹¹⁴ Stephen Green (* 1948) is sinds 2006 voorzitter van de Raad van Commissarissen en daarvoor van de Raad van Bestuur van de HSBC Bank, een van de leidinggevende banken in de wereld. Sinds 1988 is hij priester in the Church of England. In *Good Value, Reflections on Money, Morality and an Uncertain World*, London 2009, beschrijft hij hoe hij deze beide werelden met elkaar verbonden probeert te houden. Hoofdstuk 6 'Why should I do anything for prosperity?' is zeer de moeite waard.

¹¹⁵ Voor verdienmodellen: zie Goldman Sachs, die schuld papier van kwetsbare kwaliteit verkocht aan onder andere Europese banken. Deze gingen af op de naam van Goldman Sachs, die wist dat andere relaties bezig waren te werken aan het door-de-mandvallen van dat papier, opdat dit hun winst zou opleveren. Zoiets bereik je door dat papier te verkopen voor – zeg – 100 met levering over drie maanden, terwijl je het zelf in de dagen voordat je moet leveren inkoop voor bijvoorbeeld 50. *Short-selling* is belang krijgen bij en als het 'goed' gaat goud geld verdienen aan de ondergang van anderen. Nehemia zou zeggen: 'Dat is de Here een gruwel!'

kind heeft hij de armoede in Indonesië gezien, als voormalig president van de *Harvard Law Society* koos hij niet voor de bovenste etage van een prestigieuze *law firm*, maar keerde hij terug naar de Schilderswijk van Chicago. Zijn moeder heeft gewerkt voor *Women's World Banking*, een vrouwelijke pendant van Oikocredit.

Een derde hoopgevend element is, dat de herinnering hoe het óók en beter kan, vers is. Nog geen vijftig jaar geleden deden we dit immers anders en we weten hoe dat ging. Toegegeven, niet perfect, maar lang niet zo perfide. Betekent dat een oproep tot restauratie? Nee, ook nu is vooruitkijken beter dan achterom. Maar wat wel nodig is, is om met de kennis en ervaring van verleden en heden contouren te schetsen voor morgen. Bovendien zijn er andere krachten die op restauratie aandringen, maar zij bedoelen herstel van het speelveld van vóór de crisis, herstel van de kansen en de vrijheden van toen, alsof daarin niet de wortel lag van veel van het kwaad. Die krachten verdienen weerwerk.

Banken: kwetsbaarder dan andere bedrijven

Het is een complex van ambities en externe factoren, dat veel banken in de afgelopen twintig jaar van *facilitators* van het economisch verkeer tot medeveroorzakers en zelfs aanjagers van de crisis heeft gemaakt. Twintig jaar geleden waren de rendementen bij banken hoger dan bij de meeste bedrijven die zij als klant hadden, maar niet excessief: 10 tot 12% op hun eigen vermogen. Sindsdien zijn die rendementen opgestuwd tot boven de 20% en wie achterbleef, deed het slecht in de ogen van de beurs. In zo'n situatie dreigt, dat de beurs 'het vertrouwen verliest', met als risico, dat ook spaarders en depositohouders onrustig worden en vandaag hun geld terugtrekken, dat echter voor een belangrijk deel voor langere termijn vastzit in de kredietenportefeuille. In zo'n spagaat moeten andere banken met geld te hulp schieten. Maar die moeten dan wel geloof hebben in een snelle en goede afloop, anders spiraalt de bank binnen enkele dagen naar beneden. Dat is de gevreesde *run* op de bank. Dat gebeurde met Fortis in 2008, toen er, ook voor de centrale banken, geen redden meer aan was.

Om naar de maatstaven van de beurs bij de voorhoede te blijven behoren, besloten banken voor eigen rekening, dat wil zeggen los van de vraag van hun cliënten, geld te gaan verdienen aan transacties en steeds nieuwe producten. Het dienstenmodel werd tot verdienstenmodel. Dit

stond bijvoorbeeld ABN AMRO voor ogen, toen deze bank in 2000 beloofde over vier jaar te zullen behoren bij de top vijf in de wereld, gemeten naar de toegevoegde waarde voor aandeelhouders. Dat kon alleen als de inkomsten fors omhoog zouden gaan en de kosten fors omlaag. Van die ambitie kwam niets terecht. Vervolgens werd de bank speelbal van geruchten en werden de aandelen gekocht door nieuwe aandeelhouders die winst roken. Want waar rook is, is vurige hoop. Aan het einde van de rit hadden deze nieuwe aandeelhouders hun winst, was ABN AMRO opgesplitst, had Fortis zich verslikt, moest de overheid inspringen om in het publieke belang erger te voorkomen en was de nederlaag compleet.¹¹⁶

Een dergelijk lot kan ook goed geleide banken treffen, als de beurs om de een of andere reden ‘het vertrouwen verliest’ en een spiraal wordt ingezet die kan leiden tot ‘een *run* op de bank’. Alle banken hebben immers hun kredietportefeuille slechts voor 8 tot 10% gefinancierd met eigen vermogen en voor de rest met spaargeld en deposito’s van derden. Dat systeem werkt zolang die derden het vertrouwen hebben, dat hun geld daar veilig is. Als dat vertrouwen gaat glijden, kan het in een paar dagen voorbij zijn. Daarom is een bank kwetsbaarder dan een fabrikant van fietsen, spijkers of behang. Als de beurs het vertrouwen in deze fabrikanten verliest, gaat de verkoop van fietsen, spijkers en behang vooralsnog gewoon door. Maar een bank kan binnen een paar dagen omvallen, nog voordat iemand de geruchten goed heeft kunnen verifiëren. Cees Maas (* 1947), voorzitter van de bancaire commissie die de crisis onderzocht, verzuchtte bij de presentatie van het eindrapport, dat de banken er beter aan toe waren geweest als zij niet beursgenoteerd geweest waren.¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld de Rabobank, die niet door de beurs wordt gefinancierd, maar door de (leden van de) aangesloten banken. De les die hieruit te leren valt is, dat systeembanken te belangrijk zijn voor het publieke belang om te onderwerpen aan het onvoorspelbare gedrag van de beurs. Het is in het publieke belang dat zij een ander en meer toegesneden juridisch regime krijgen dan een doorsnee beursvennootschap. En het is evenzeer in het publieke belang dat zij terugkeren naar hun hoofdfunctie, dat is de facilitering van het geldverkeer tussen bedrijven en burgers, onder andere door het omzetten van spaargelden in ver-

---

¹¹⁶ Zie voor een adembenemend verslag: J. Smit *De Prooi. Blinde trots breekt ABN AMRO*, Amsterdam 2008.

¹¹⁷ Interview *NRC Handelsblad* 10 juni 2009.

antwoorde kredieten. Ooit zei Rob Hazelhoff (1930-2010), een eerdere CEO van ABN AMRO, dat bankieren saai moest zijn. Dat soort saaie banken hoort in de toekomstige ordening thuis, als bakens van stabiliteit en dienstverlening. Hoe die situatie bereikt kan worden, valt buiten het bestek van deze lezing, maar zal in de komende tijd veler aandacht vragen.

Ten slotte

De agenda die ons dient bezig te houden, steekt dieper dan de financiële crisis. Met name de duurzaamheidsvraag gaat niet meer over opinies en voors en tegens, maar over de toekomst van de mensheid in een wereld die in hoog tempo wordt uitgeput.¹¹⁸ Vroeger schreven Harry de Lange (1919-2001) en Bob Goudzwaard (* 1934) over de ‘economie van het genoeg’. Stephen Green voegt daaraan toe, dat we zullen moeten wennen aan de gedachte, dat *minder* genoeg zal moeten zijn als we de wereld, die aan ons is toevertrouwd, leefbaar willen houden. Is dat haalbaar? Greetje Witte-Rang (* 1954), die in 2008 promoveerde op Harry de Lange, maakte een wezenlijke uitspraak van Harry tot titel van haar proefschrift: ‘Geen recht de moed te verliezen’. Nico Smith (1929-2010), een bondgenoot van ds. Christiaan Beijers Naudé (1915-2004) in Zuid-Afrika, voegde bij diens begrafenis daaraan toe, dat Dante in zijn *Inferno* een speciaal plaatsje had gereserveerd voor de neutralen, de indifferenten, de mensen die zeggen: ‘Kijk me niet zo aan! Kan ik er wat aan doen?’.

De kerken hebben tot taak ons bij voortduring te herinneren aan Gods bedoeling met deze wereld. Zij mogen zich – en dienen zich te – mengen in het zoeken naar nieuwe wegen, omdat waarden in het geding zijn die hun op het lijf geschreven staan. Diegenen die beweren, dat de scheiding van kerk en staat met zich meebrengt dat de kerk zich hier niet mee mag bemoeien, hebben het fout. Er is ook een scheiding tussen staat en ANWB, vakbeweging, milieuorganisaties etc. Dat houdt in, dat men

---

¹¹⁸ Herman Wijffels zei in 2009 tijdens zijn afscheidsymposium als bewindvoerder van de Wereldbank: ‘De financiële crisis zijn we binnen een paar jaar te boven, dat herstelt zich wel, maar wat we op milieugebied verzuimen, krijgt geen herkansing en zal leiden tot vergaande aantasting van de leefbaarheid van de aarde voor exponentieel toenemende groepen mensen’.

erkent wat tot de taak van de ander behoort, maar het houdt *niet* in, dat men het gesprek uit de weg gaat.

In de vragen die nu aan de orde zijn, over de toekomst van de eigen samenleving en van de internationale ordening hoeven de kerken niet alle antwoorden te weten. Belangrijk is dat zij vasthoudend de juiste vragen blijven stellen en hun leden met al hun kennis en deskundigheid blijven bemoedigen en stimuleren om het hunne bij te dragen aan de contouren van een andere ordening van de samenleving, waarin gerechtigheid, verbondenheid en duurzaamheid als centrale begrippen worden erkend en verankerd.

ECONOMIE EN DE OUD-KATHOLIEKE TRADITIE

Dick Schoon

God en de mammon in crisistijd. Met de Quasimodolezing, zoals die enkele jaren geleden werd opgezet, probeert de Oud-Katholieke Kerk aandacht te besteden aan actuele thema's rond geloof en kerk. Nadat we drie jaar geleden begonnen op het relatief veilige terrein van de kerkgeschiedenis, hebben we ons vervolgens bewogen op het gebied van de literatuur en de politiek en vandaag begeven we ons dus op dat van de economie.¹¹⁹ Daarmee kun je zeggen, dat we de actualiteit steeds meer op de huid zitten. Want, zoals ook uit de lezing en het coreferaat bleek, de economie beheerst het leven. Hebben christenen zich daarmee te bemoeien? Jawel, zeker als economie in de letterlijke zin van het woord wordt verstaan: als 'huishouding'. In de bijbel krijgt de mens van God de opdracht om de wereld in te richten en te bewaren, in afwachting van de komst van de Messias. Niets waardevols mag er verloren gaan en niets vreemds in de zin van 'tegengesteld aan Gods bedoeling' mag er binnendringen. Dat is de dubbele zin van het bewaren.

In de geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk is dat bewaren een voortdurende zorg geweest. Je denkt daarbij misschien allereerst aan het bewaren van de bisschoppelijke opvolging in de katholieke kerk in de Republiek, die door Rome tot missiegebied was verklaard. Maar die bisschoppelijke organisatie maakt slechts een deel uit van het veel omvat-

---

¹¹⁹ De vorige Quasimodolezingen zijn gepubliceerd als:

E. Weaver Laporte, *The message of Port-Royal for our Godless world, Quasimodolecture 14 April 2007, with contributions by Angela Berlis and Kees de Groot and an epilogue by Joris Vercammen, edited by Dick Schoon* [Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, vol. 42], Amersfoort/Sliedrecht 2008;

W.J. Otten, *De ambigue gelovige Met Augustinus tegen de 'ietsisten'*. Tweede Quasimodolezing 29 maart 2008. Met bijdragen van Martijn Schrama, Angela Berlis en Dick Schoon, onder redactie van Angela Berlis en Lidwien van Buuren [Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, afl. 43], Amersfoort/ Sliedrecht 2009;

E. Jurgens, *Bescheiden en bewogen. Over christenen in de politiek. Derde Quasimodolezing 18 april 2009. Met bijdragen van Greetje Witte-Rang, Jan Hallebeek en Joris Vercammen onder redactie van Lidwien van Buuren* [Publicatie-serie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, afl. 45], Amersfoort/Sliedrecht 2009.

tender geheel van de katholieke traditie. Inderdaad mag daar niets wezenlijks van verloren gaan, zoals die bisschoppelijke organisatie. Maar er mogen ook geen zaken worden toegevoegd op de noemer van 'katholiek geloof', die daarmee strijdig zijn en dus ongeoorloofde vernieuwingen. Zo beschouwden onze negentiende-eeuwse voorgangers het Mariadogma van 1854 en de pausdogma's van 1870. Die leerpunten waren niet 'altijd, overal en door iedereen geloofd' en konden daarom niet tot het katholieke geloofsgoed behoren.¹²⁰

Woekerstrijd

Met betrekking tot financiën heeft de Oud-Katholieke Kerk ook de nodige crises gekend. Ik denk bijvoorbeeld aan de perikelen rond het beleggingsconsortium halverwege de vorige eeuw, toen de kerk – kort gezegd – de beleggingen centraliseerde en daarmee een, naar al spoedig bleek, enorm risico had genomen. Interessanter is de grote crisis die zich in de achttiende eeuw afspeelde en die bij de insiders bekend staat als de woekerstrijd.¹²¹ De Franse jansenisten, die het verzet van de Kerk van Utrecht hielpen organiseren, waren strikt in hun opvattingen en verboden het vragen van rente over uitgeleend geld. De leiders van de Cleresie en hun verwanten onder de gegoede burgers in de steden van Holland zagen in, dat een stringent financieel beleid een groot gevaar kon inhouden voor hun handelsbelangen. Het is hier en nu niet de plaats en de tijd om de strijd die hierover gevoerd is, uit de doeken te doen. Maar het toont precies die zoektocht van de kerk naar de juiste balans in de goede huishouding van wat God de mens heeft toevertrouwd. Hoe bepaalt de kerk die balans? Om dit slotwoord niet tot een nieuw referaat te maken, stap ik met zevenmijlslaarzen met u door de geschiedenis.

---

¹²⁰ Het geciteerde adagium is afkomstig van Vincentius van Lerinum († vóór 450). Het vatte in de negentiende eeuw het oud-katholieke protest tegen de nieuwe dogma's in de Rooms-Katholieke Kerk samen. Het werd opgenomen in de Bisschopsverklaring van 1889, die sindsdien de basis vormt van de internationale samenwerking van oud-katholieke kerken. Vgl. M.F.G. Parmentier, *Vincentius van Lerinum, de beide Commonitoria* [Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, afl. 20], Amersfoort 1989, 68-72.

¹²¹ Over deze woekerstrijd: L.P.J. Maan, *C.J. Barchman Wuytiers, Erzbischof von Utrecht 1725-1733*, Assen 1949, met name 51-29; B.A. van Kleef, *Geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland*, Assen 1953², 132-133; en vooral: R. Taveneaux, *Jansénisme et prêt à intérêt*, Paris 1977.

Rentepraktijken

Het is bekend dat de kerk zich altijd heeft verzet tegen het vragen van rente over uitgeleend geld. Waar in de klassieke oudheid het vragen van rente een normale zaak was, zij het soms met werkelijke woekerrentepercentages van 33% of zelfs meer, lieten kerkvaders en concilies zich inspireren door bijbelse argumenten tegen onrecht. In Leviticus en Deuteronomium is te lezen, dat je van je broeder en zuster geen rente mag vragen over uitgeleend geld; wel van een vreemde. Deze voorschriften werden aangescherpt met de uitspraak van Jezus in Lucas 6,35, dat je moet uitlenen zonder iets terug te verwachten.

Waar het protest tegen rentepraktijken in de vroege kerk nog voortkomt uit een oproep tot onthechting en als een ethisch appèl kan worden gezien, wordt dat protest in de Middeleeuwen aangescherpt tot een juridische overtreding. Bij Thomas van Aquino (1225-1274) is het vragen van rente een verstoring van de natuurlijke goddelijke orde, waarin handel en productiviteit een sociaal nut moeten hebben en slechts een bescheiden voordeel mogen opleveren. Rente vragen is in strijd met de natuurlijke orde en de openbaring, het verraadt een gehechtheid aan aardse, vergankelijke zaken ten koste van het streven naar het eeuwig heil. Mede in reactie op de Reformatie scherpte het Concilie van Trente de regels voor de katholieken nog aan. De bisschoppen die relaties met Port-Royal onderhielden stonden geheel in deze lijn. Niet alleen omdat ze de regels van Trente strikt volgden, maar ook omdat ze als landheren en kleine adel met een zekere *dédain* op handeldrijvers neerkeken.

Maar bij die jansenisten was er van meet af aan óók een beweging, die zich verzette tegen de strikte renteverboden van de middeleeuwse hoogscholastiek. Theologen als Antoine Arnauld (1612-1694) en Pasquier Quesnel (1634-1719) waren van mening, dat de interpretatie van de bijbelse voorschriften teveel vermengd werd met de heidense filosofie, lees: Aristoteles. Liever grepen ze terug op de praktijk van de oude kerk, die het rente vragen alleen in algemene zin had afgewezen als in strijd met een christelijke levenshouding, maar daar geen juridisch systeem van had gemaakt. Bijbelse uitspraken zoals het uitlenen zonder iets terug te verwachten, waren niet bedoeld als strikte voorschriften, maar als aansporingen tot een geheiligd leven. Het moge duidelijk zijn, dat deze houding door de anti-jansenisten werd opgevat als een inbreuk op de leer van Trente en een toenadering tot het protestantisme.

Persoonlijke verantwoordelijkheid

In de Nederlandse Republiek kwamen beide houdingen in botsing tijdens de al eerder genoemde woekerstrijd. Anders dan in Frankrijk was hier geen overheersende katholieke kerk die de besluiten van Trente kon afdwingen. Hier overheerste niet de adel met grootgrondbezit, maar de ondernemende burgerij, die zich in compagnieën organiseerde en handel dreef. De welvaart van de Republiek en daarmee ook haar politieke zelfstandigheid waren zelfs gebaseerd op die handel, die, wederom anders dan in Frankrijk, niet zozeer was gericht op eigen productie, maar op commissiehandel, opslag en doorvoer. Leningen waren daarbij doodnormaal, met de laagste rente van Europa. Katholieke geestelijken zoals apostolisch vicaris Johannes van Neercassel (1623-1686) waren weliswaar in overeenstemming met de regelgeving van Trente tégen het vragen van rente als woeker, maar stonden dat in de praktijk toch toe. Je kunt dit interpreteren als politiek opportunisme, waarmee de katholieken zich konden handhaven temidden van hun protestantse landgenoten. Maar mét de Franse jansenisten, met wie zij banden onderhielden, hadden zij ook een afkeer van de scholastiek en oriënteerden zij zich op het ethische appèl van de oude kerk. Katholieken moesten zich net zo goede, ja zelfs betere christenen betonen dan de protestanten, die hun dwaalweg dan zouden inzien en in de schoot van de moederkerk terugkeren. Dat betekende niet zomaar een blinde gehoorzaamheid aan de regels van de kerk, maar vooral een persoonlijke verantwoordelijkheid voor het doen en laten. Een strikt verbod op het vragen van rente paste niet in deze optiek; het was aan de gelovige zelf om zich voor God te verantwoorden voor zijn gedrag, ook waar het handeldrijven betreft. Ik zal u het verdere verloop van de woekerstrijd besparen, maar uiteindelijk hebben de striktere jansenisten het afgelegd tegen hun meer praktisch denkende geestverwanten.

De spanning tussen kerkelijke regelgeving, met name die van het Concilie van Trente, en de persoonlijke verantwoordelijkheid van elke gelovige loopt als een rode draad door de geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk. De kerk is daarmee geen star instituut, maar een gemeenschap die in beraad en overleg de kerkelijke traditie serieus neemt en actualiseert in moderne omstandigheden. Zoals de voorzitter van de Synode in zijn openingswoord al zei, stond de vergadering van vorige week in het teken van bezuinigingen om het groeiende tekort in de landelijke huishouding van de kerk te bestrijden. We namen daar het besluit om de verantwoordelijkheid voor die huishouding – en dat betreft vooral de ho-

noraria van de geestelijken – sterker dan voorheen dáár neer te leggen, waar die thuishoort: in de parochies, bij de parochianen. Met dit sterkere beroep op bijdragen uit de levende kerk in plaats van uit de renteopbrengsten van belegd vermogen, zijn we – zonder dat we ons dat wellicht bewust waren – in de lijn gaan staan van de oude kerk. Niet uit dood geld of de rente op tegoeden, maar van levende mensen wordt een bijdrage gevraagd om te delen in de verantwoordelijkheid voor de kerkelijke huishouding. En zo hopen we dan de wereld die God ons gegeven heeft voor het nageslacht te bewaren. En we hopen, dat ook de gedachtewisseling van vanmiddag daartoe heeft bijgedragen.

OVER DE AUTEURS

Roelf Haan (* 1938) studeerde economie aan de Vrije Universiteit (VU) te Amsterdam. Hij was o.a. verbonden aan het ministerie van Financiën en de Economische Faculteit aan de VU en doceerde aan de oecumenische theologische opleiding ISEDET in Argentinië. Van 1985 tot 1997 was hij algemeen directeur van de IKON in Hilversum. Hij is voorzitter van Solidaridad en van de Dom Hélder Câmara-leerstoel aan de VU. Publicaties o.a.: *Special Drawing Rights and Development*, Leiden 1971, Japanse vertaling Osaka 1973; *Economie van de eerbied. Kanttekeningen bij het bijbelse spreken over geld en goed*, Zoetermeer 2005, ook verschenen in Peru, Cuba en de VS; *Teología y economía en la era de la globalización. Un aporte al diálogo con la teología latinoamericana*, Buenos Aires 2007.

Gert van Maanen (* 1941) studeerde rechten in Leiden. Hij begon zijn loopbaan in de advocatuur, ging vandaar over naar NedLloyd en was tot 1993 lid van de Raad van Bestuur van ING Bank. Daarnaast was hij voorzitter van Kerk en Wereld en vicevoorzitter van de ontwikkelingsorganisatie ICCO. Van 1994 tot 2001 was hij algemeen directeur van Oikocredit. Momenteel is hij o.a. lid van de Raad van Toezicht van Cordaid, van het Dagelijks Bestuur van Oikos en van de auditcommissie van Kerk in Actie. Hij was vele jaren actief binnen de Protestantse Kerk van Nederland en in de oecumene.

Frank de Haart (* 1958) studeerde HEAO BE en behaalde het AMBI-diploma. Hij werkte vanaf 1981 bij Heineken, onder meer als Medewerker Planning & Control en Informatiemanager. Vanaf 2001 is hij ICT Policy & Control Consultant bij Heineken International. Hij was vanuit zijn werk o.a. voorzitter van een belangenvereniging van gebruikers van een financieel informatiesysteem. Van jongs af aan is hij actief in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, waar hij diverse bestuurlijke functies vervulde, waaronder vanaf 1993 die van vicevoorzitter en vanaf 2004 voorzitter van de Synode.

Dick Schoon (* 1958) studeerde psychologie en theologie in Amsterdam en Utrecht. Hij werkt(e) vanaf 1989 als pastoor in Amsterdam en IJmuiden. Hij promoveerde in 2004 aan de VU op een proefschrift over

de ontwikkeling van de Oud-Katholieke Kerk in de 19de eeuw en publiceerde verschillende artikelen op het gebied van de kerkgeschiedenis. In 2008 werd hij gekozen en gewijd tot 18de bisschop van Haarlem.

Tot op heden verschenen delen in de serie:

- 1 F. Smit, J. Visser en A.J. Glazemaker: *250 jaar Oud-Katholiek Seminarie*, 1975.
- 2 J. Visser: *De kandelaar van het licht*, 1976.
- 3 M.A. Haitsma: *De Rooms-Katholieken te Leiden van ongeveer 1650 tot de tweede helft van de achttiende eeuw*, 1977.
- 4 G.Chr. Kok: *Beknopte bibliografie van de geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland*, 1978.
- 5 P.J. Maan: *Chiliasitische en charismatische stromingen en de Clerezie in het begin van de 19e eeuw*, 1979.
- 6 J.J. Hallebeek: *Communis omnium possessio et omnium una libertas. Twee opstellen over Thomas van Aquino*, 1979.
- 7 H.J.W. Verhey: *Naamlijst der pastoors van de Oud-Katholieke Kerk in Nederland*, 1979.
- 8 J. Visser: *Het ideaal van de 'ecclesia primitiva' in het jansenisme en het oud-katholicisme*, 1980.
- 9 F. Smit: *Franse oratorianen en de Clerezie in de jaren 1752-1763*, 1981.
- 10 J.A.C. de Jonge: *Eenheid in conciliariteit*, 1981.
- 11 P.J. Maan en J. Visser: 1931-1981. *Vijftig jaren full communion tussen de anglikaanse en oud-katholieke kerken*, 1982.
- 12 F. Smit: *Het hofje van Buytenwech te Gouda, in de jaren 1684-1713. Bijdrage tot de katholieke armenzorg in de 17^e en 18^e eeuw*, 1983.
- 13 P.J. Maan: *1054. In het spanningsveld van Utrecht, Rome, Constantinopel en Canterbury*, 1984.
- 14*C.E. Schabbing: *Verzuilingstendenties in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland 1870-1940*, 1985.
- 15*K. Ouwens: *De theorie van de pentarchie en het primaatschap in de kerk*, 1986.
- 16 F. Smit: *De fundaties van Sasbout en Pieter van der Dussen te Delft (1622-1752). Bijdrage tot de geschiedenis van de katholieke armenzorg in de 17^e en 18^e eeuw*, 1987.
- 17 G.Chr. Kok: *Uit de geschiedenis van de synode. Een kleine kerk op weg in de 20^e eeuw*, 1987.
- 18*G. Theys: *Van Van 't Sestichhuis tot College van de Hoge Heuvel, 1633-1752*, 1988.
- 19 C. Tol: *Concelebratie. Afscheidscollege 28 september 1985*, 1988.
- 20 M.F.G. Parmentier: *Vincentius van Lerinum, de beide Commonitoria*, 1989.
- 21*Angela Berlis: *Gottes Haushalter. Der Bischof im Alt-Katholischen Kirchenrecht Deutschlands*, 1990.

- 22 Martien Parmentier: *Het pastoraat aan katholieken tussen Vecht en Eem (1638-1646)*, 1991.
- 23 Jan Hallebeek: *Over de oorsprong van jurisdictie*, 1992.
- 24 Fred Smit: *Batavia Sacra*, 1992.
- 25* Idelette Otten: *Uitblazing als aanblazing. Over het doven van de paaskaars in de christelijke eredienst*, 1994.
- 26* Joris Vercammen: *Vrouwen, mannen en macht in de kerk*, 1994.
- 27 'De Haagse teksten': *Referaten en beschouwingen op de studiedagen 'Vrouw en kerkelijk ambt', 18-20 januari 1994* (bijdragen: Angela Berlis, James Flynn, Joris Vercammen, Jan Visser), 1995.
- 28 Koenraad Ouwens: *Het Stukjesboek; Missen en Gezangen 1745-1803. De basis van het oud-katholieke kerklied in Nederland*. Proefschrift, 1996.
- 29 Jan Hallebeek: *Alonso "el Tostado" (c. 1410-1455). His doctrine on jurisdiction and its influence in the Church of Utrecht*, 1997.
- 30* Christoph Schuler: *The Mathew Affair. The failure to establish an Old Catholic Church in England in the context of Anglican Old Catholic relations between 1902 and 1925*, 1997.
- 31 Jan Hallebeek: *De 'Wondere Afscheidspreekens' van pater Daneels*. Oudewater 1705, 1998.
- 32* Jan Visser, Joris Vercammen, Theo Beemer, Angela Berlis, Dick Tieleman: *Staat de kerk haar eigen boodschap in de weg? Symposium en afscheidscollege van prof.dr. J. Visser op 1 mei 1996 te Utrecht*, 1998.
- 33 Matthieu Spiertz: *Op weg naar een rehabilitatie van Petrus Codde?*, 1998.
- 34 Koenraad Ouwens en Adrie Paasen (red.): *Liturgievernieuwing in de Oud-Katholieke Kerk. Bijdragen aan het symposium ter gelegenheid van het afscheid van Can. J.N. van Ditmarsch als voorzitter van de Bisschoppelijke Commissie voor de Liturgie van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland op 21 maart 1998* (bijdragen: Wietse van der Velde, Koenraad Ouwens, Edgar Nickel, Ko Joosse, Hans Uytendogaardt, Wim Verhoef), 1999.
- 35* Martien Parmentier (ed.): *The Ecumenical Consistency of the Porvoo Document. Papers read at a symposium held by the Anglican – Old Catholic Society of St. Willibrord at Amersfoort on 15 October 1997* (bijdragen: Wietse van der Velde, Martien Parmentier, Ariadne van den Hof, Egbert van Groesen, Frans van Sark, Bernd Wallet, Mattijs Ploeger, Lidwien van Buuren, Koenraad Ouwens, Christopher Rigg), 1999.
- 36 Mattijs Ploeger: *High Church Varieties. Three Essays on Continuity and Discontinuity in Nineteenth-Century Anglican Catholic Thought*, 2001.
- 37 Jan Hallebeek (red.): *Gezag als gave. Gezag in de kerk in oecumenisch spanningsveld. Symposium op 13 december 2003* (bijdragen: Joris Vercammen, Jan Hallebeek, Jeremy Caligiorgis, Daniel Ciobotea, Martien Brinkman, Christopher Hill, Angela Berlis), 2004.
- 38 A.J. van den Bergh (1883-1943): *De drie hoofdgeschillen van Het Zwarte Boek. Openingsles studiejaar 1927-1928, uitgesproken aan het Oud-Katholiek Seminarie te Amersfoort op 9 september 1927* (bezorgd en ingeleid door Jan Hallebeek), 2005.

- 2380452
- 39 Ineke Smit: *Reasonable and Reverent. The critical orthodoxy of Charles Gore and Lux Mundi*, 2006.
  - 40 Angela Berlis: *Vergelijking als weg tot historische kennis*, 2007.
  - 41 Hubert Huppertz: *Ignaz von Döllingers Lutherbild*, 2007.
  - 42 Ellen Weaver: *The message of Port-Royal for our Godless world. First Quasimodolecture, 14 april 2007* (Dick Schoon ed., with contributions by Angela Berlis, Kees de Groot and Joris Vercammen), 2008.
  - 43 Willem Jan Otten: *De ambigue gelovige. Met Augustinus contra de 'ietsisten'. Tweede Quasimodolezing, 29 maart 2008* (red. Angela Berlis en Lidwien van Buuren, met bijdragen van Martijn Schrama, Angela Berlis, Dick Schoon en Rudolf Scheltinga), 2009.
  - 44 Angela Berlis (red.): *Toegewijd denken. Pascalprijzen 2008 en 2009*. Met de lezingen van de beide laureaten: Urs von Arx: *Dooperkenning en kerkelijke gemeenschap*; Anton Houtepen: *De droom van Descartes en het visioen van Pascal* (verdere bijdragen: Angela Berlis, Jan Hallebeek, Jan Visser), 2009.
  - 45 Erik Jurgens: *Bescheiden en bewogen. Over christenen in de politiek. Derde Quasimodolezing, 18 april 2009* (red. Lidwien van Buuren, met bijdragen van Greetje Witte-Rang, Jan Hallebeek, Joris Vercammen en Elly Hessel), 2009.
  - 46 Klaus Heinrich Neuhoff, *Building on the Bonn Agreement. An historical study of Anglican-Old Catholic relations before and after the 1931 Bonn Agreement with special reference to the Anglican-Old Catholic Theologians' Conferences 1957-2005*, 2010.

De publicatieserie van de Stichting Oud-Katholiek Seminarie wordt uitgegeven onder verantwoordelijkheid van het docentencollege en het Curatorium van deze stichting.
Redactie: drs. Lidwien van Buuren, dr. Mattijs Ploeger, Adrie Paasen, mgr.dr. Dirk Jan Schoon.
Administratie: Centraal Oud-Katholiek Boekhuis
Koningin Wilhelminalaan 3
3818 HN Amersfoort

Deeltjes uit de Seminariereeks zijn te bestellen bij de webshop van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland: www.okkn/webshop/seminariereeks.nl of bij het Bisschoppelijk Bureau in Amersfoort, tel. + 31 (0) 33 462 08 75 of e-mail: buro@okkn.nl

*) niet meer verkrijgbaar

TH
1
54
C
dl